स्थित नसतात, तेथें त्यांचें कार्य जो संसार तो नाहीं. कारण जेथें कारणाचा अभाव असतो तेथें त्याच्या कार्याचा अभाव अवश्य असला पाहिजे. ज्यास मोक्ष प्राप्त करून घ्यावयाचा असेल त्यानें प्रतिबुद्ध, अप्रबुद्ध, व्यक्त आणि अव्यक्त हीं उत्तम प्रकारें जाणून घ्यावीं. या चार गोष्टींचा यथार्थ विवेक ज्या क्षेत्रज्ञास होईल त्यास अविनाशी पद प्राप्त होईल. यासाठींच परब्रह्मवादी ब्राह्मण या लोकीं ब्रह्मचर्य आचरितात."

याप्रमाणें त्या मुनींचें भाषण ऐकून राजपुत्रानें त्याला पुसलें कीं, "महाराज, अविनाशी पद प्राप्त करून घेण्याचा जो आपण ब्रह्मचर्यरूप उपाय सांगितला, तो कसा, कोठें व कोठवर करावयाचा व त्याची मर्यादा तरी किती या विषयीं आपण कृपा करून मला समजून सांगावें."

मग अराडमुनीनें स्वशास्त्रसंमत धर्माचें स्वरूप संक्षेपतः निरूपण केलें. त्याचें सार येणेंप्रमाणें: "प्रथमारंभीं गृहत्याग करून व भिक्षुवेश धारण करून आमरण सन्मार्गानें चालावें. कोणी जी कांहीं भिक्षा घालील तींत पूर्ण संतोष मानून रहावें. एकांतवास सेवन करावा; शीतोष्ण, सुखदुःख इत्यादि द्वंद्वांपासून हर्षविषाद पावूं नये. सर्वदा शास्त्राभ्यास करावा. नेहमीं समाधानवृत्ति राखावी. विषयप्रीतींत मोठें भय असतें, आणि वैराग्याच्या योगानें परम कल्याण होतें, हें ध्यानांत राखून इंद्रियांचा निग्रह करावा म्हणजे मनाला शांति प्राप्त होते. याप्रमाणें विषयकामना आणि दुर्वासना यांपासून निर्मुक्त होऊन विवेकमूलक पूर्वध्यान प्राप्त होतें. हें सुखमूलक ध्यान प्राप्त झालें म्हणजे प्रत्येक गोष्टीचा विवेक करण्याचें सामर्थ्य अंगीं येतें. याप्रमाणें अपूर्व सुखलाभ झाला असतां बालिश जन त्यास मोहित होतात. आणि मग या रागद्वेषविवर्जित अशा शांत

स्थितीमध्यें मनुष्यास ब्रह्मलोक प्राप्त होतो; आणि एवढ्यानेंच त्याला संतोष होतो परंतु जे विद्वान् असतात, त्यांला असें समजून येनें की, तर्कवितर्क करीत बसल्यानें चित्तक्षोभ होतो. यास्तव ते या स्थितीचा अव्हेर करूर प्रीतिसुखान्वित द्वितीय ध्यान प्राप्त करून घेतात. या ध्यानास लुब्ध होऊन जो पुढें शोध करीत नाहीं, त्यास भास्वरस्थान प्राप्त होतें. परंतु या प्रीतिसुखापासून जो मन काढितो, त्याला प्रीतिविरहित असें तृतीय सुखध्यान प्राप्त होतें. याप्रमाणें सुखदुःखपरित्याग करून व मनाचे व्यापार कुंठित करून जी स्थिति प्राप्त होते, तिलाच कोणी मोक्ष समजून स्वस्थ होतात. या सुखामध्यें मग्न होऊन जो याहून श्रेष्ठ स्थितीप्रत जाण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं, त्याला शुभकृत्स्नदेवतांचें सुख प्राप्त होतें. परंतु हें असें सुख प्राप्त झालें असूनही जो त्यांत आसक्त होत नाहीं. तर त्याची उपेक्षा करितो, त्याला सुखदुःखविवर्जित असें चतुर्थध्यान प्राप्त होतें. या ध्यानाच्या योगानें बृहत्फलदेवतांचें सुख प्राप्त होतें. या फलास बृहत्फल असें मोठे प्राज्ञ पुरुष ह्मणतात. पुढें या समाधीपासून व्युत्थित होऊन व शरीरीं जो आत्मा त्याचे दोष पाहून शरीरनिवृत्तीसाठीं ज्ञान प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न प्राज्ञ पुरुष करितो. हें ध्यान विसर्जन करून उच्चतर स्थिति प्राप्त करून घेण्याचा निश्चय करून प्राज्ञ पुरुष कामनांप्रमाणें रूपाचाही तिरस्कार करितो. प्रथम तो शरीराचीं जीं नव द्वारें त्यांचा विन्यास करितो; आणि मग त्यांतील घनद्रव्यांस आकाशवत् पाहतो. कोणी ज्ञाता पुरुष आपल्या आकाशमय आत्म्याचा संक्षेप करून याहूनही उच्चतर स्थितीप्रत जातो. कोणी अध्यात्मज्ञानकुशल पुरुष आत्म्याचें आत्म्यानेंच निवारण करितो. असें केल्यानें कांहींएक नाहीं असें त्याच्या दृष्टींत येतें. अशा पुरुषास आकिंचन्य असें ह्मणतात. याप्रमाणें त्याची स्थिति झाली

म्हणजे पिंजऱ्यांतून पक्षी सुटतो तद्वत् क्षेत्रज्ञ देहापासून वेगळा होतो. असें झालें म्हणजे त्यास मुक्त म्हणतात. निर्लिंग, ध्रुव, अक्षर असें परब्रह्म तें हेंच होय. यालाच तत्त्वज्ञ पुरुष मोक्ष म्हणतात. हे राजपुत्रा, याप्रमाणें मोक्ष व मोक्षाचा उपाय तुला मी समजावून दिला आहे. हा जर तुला कळला असेल व आवडला असेल तर त्याप्रमाणें वर्तन कर. जैगीषव्य, जनक वृद्धपराशर व दुसरे पुष्कळ मुमुक्षु जन या मार्गानें अवलंबन करून मुक्त झाले आहेत."

याप्रमाणें त्या मुनींचें भाषण गौतमबुद्धानें लक्ष देऊन ऐकिलें; व त्यावर कांहीं वेळपर्यंत मनन करून पुनः त्यानें त्यास येणेंप्रमाणें प्रत्युत्तर केलें;

"हे महासाधु आपलें अत्यंत सूक्ष्म ज्ञान मी चित्त देऊन श्रवण केलें. यावर मला अशी शंका येते कीं, ज्याअर्थी आपल्या म्हणण्याप्रमाणें क्षेत्रज्ञाची क्षेत्रापासून सुटका होत नाहीं, त्या अर्थी हें आपलें ज्ञान नैष्ठिक नव्हे, म्हणजे अर्थात् परममोक्षदायी नव्हे. प्रकृति व विकार यांपासून क्षेत्रज्ञ मुक्त झाला तरी त्याच्याठायीं जन्म पावण्याचा व जनकत्वाचा धर्म अवश्य उरतो, असें मला वाटतें. आपल्या सांगण्याप्रमाणें विशुद्ध झालेला आत्मा निर्मुक्त झाला असें म्हणतात; तरी आत्मा जोंपर्यंत अस्तित्वांत असतो, तोंपर्यंत त्यास अत्यंत परित्याग घडला असें म्हणतां येत नाहीं. प्रकृति, विकार व क्षेत्र या त्रयीचा त्याग कितीही केला तरी जोंपर्यंत आत्मा कायम असतो, तोंपर्यंत ही त्रयी त्याच्याठायीं सूक्ष्मरूपानें तरी अस्तित्वांत असते. याप्रमाणें दोष सूक्ष्म होऊन व चित्ताचे व्यापार स्तब्ध होऊन दीर्घायुष्य प्राप्त झालें म्हणजे मोक्ष मिळाला असें कोणी समजतात. परंतु अशा प्रकारें अहंकाराचा परित्याग घडला असें म्हटलें तरी आत्मा अस्तित्वांत आहे तोंपर्यंत अहंकाराचा परित्याग झाला असें मानतां येत

नाहीं. संख्या आदिकरून जे भेदभाव त्यांपासून आत्मा मुक्त झाल्या वांचून तो निर्गुण झाला असें म्हणतां येत नाहीं; आणि जोपर्यंत आ त्यास नैर्गुण्य प्राप्त झालें नाहीं, तोंपर्यंत त्यास मुक्त म्हणवत नाहीं. दुसरें असें कीं, जो गुणी असतो त्याच्या त्या गुणांचा व्यतिरेक संभवत नाहीं. उदाहरणार्थ असें पाहा कीं, आकार आणि उष्णता हीं दोन्ही नसलीं तर अग्नि उपलब्ध होत नाहीं. देह नाहीं तर देही नाहीं, आणि गुण नाहींत तर गुणी नाहीं. शरीरी जो आत्मा तो प्रारंभीं जर विमुक्त होता तर पुनरपि बद्ध कसा झाला? क्षेत्रज्ञ शरीरविरहित असतां प्राज्ञ असतो कीं, अज्ञ असतो बरें? तो प्राज्ञ असतो तर त्याला ज्ञेय अशी दुसरी वस्तु असली पाहिजे; आणि जर ती असेल तर तो मुक्त असतो असें म्हणतां येत नाहीं. परंतु जर आत्मा अज्ञ असतो असें मानिलें, तर ही आत्म्याची कल्पना आपल्या काय कामाची? आपण म्हणतां त्याप्रमाणें क्षेत्रज्ञाकडून कितीही त्याग घडला तरी त्याच्या ठायींचे गुण जात नाहींत. यास्तव सर्व परित्यागावांचून पूर्ण कृतार्थता प्राप्त होते असें आपल्याच्यानें म्हणवत नाहीं."

याप्रमाणें अराडमुनीच्या धर्मोपदेशावर गौतमबुद्धानें शंका घेतली; व त्यामुळें त्याचें समाधान मुळींच झालें नाहीं. मग त्यानें तें तत्त्वज्ञान अपुरें आहे असें जाणून तो त्याच्याकडून निघाला; आणि याहून अधिक कांहीं तरी जाणून घ्यावें अशा उद्देशानें तो उद्रक-नामक मुनीच्या आश्रमास गेला. त्या मुनीकडून त्याला इतकेंच कळलें कीं, संज्ञा व संज्ञी यांसंबंधाचा दोष ध्यानांत आणून मनुष्यानें आकिंचन्याहून उच्चतर अशी जी नामरूपातीत स्थिति ती प्राप्त करून घ्यावी. उद्रकमुनीनें आणखी पुष्कळ सूक्ष्म भेद त्याला सांगितले. परंतु

तेवढ्यानेंही बोधिसत्वाचें* समाधान झालें नाहीं. त्यानें आपणाशीं असा विचार केला कीं, क्षेत्रज्ञ कितीही सूक्ष्म अवस्थेप्रत गेला तरी त्याला पुनरावृत्ति चुकत नाहीं. तर या संसृतीच्या फेऱ्यांतून सुटण्याचा याहून चांगला असा कांहीं मार्ग असल्यास पाहावा असा निश्चय करून उद्रकाचाही आश्रम सोडून तो पुढें चालता झाला.

बोधिसत्व तपश्चर्या करितो

उद्रकमुनीचा आश्रम सोडल्यावर बोधिसत्व गयराजर्षीच्या नगरीनामक आश्रमास गेला. तेथें तो नैरंजनानामक नदीच्या पवित्र तीरीं एकांतवास करण्याच्या उद्देशानें राहिला. तेथें जवळच दुसरे पांच भिक्षु मोक्षसिद्धीच्या हेतूनें तपश्चर्या करीत होते. त्यांची त्याची भेट झाली. त्यांनीं आपला उद्देश व तत्सिद्ध्यर्थ चालविलेला उपाय बोधिसत्वास निवेदन केला. ते म्हणाले कीं, श्रुतिस्मृतींनीं जो धर्ममार्ग विहित केला आहे, त्याहून श्रेयस्कर असा दुसरा मार्गच नाहीं. त्या मार्गाचा अवलंब केला असतां ज्ञानकांडांत वर्णिलेलें निरवयव, अक्रिय, निर्विकार, निर्गुण, अव्यय, शांत सच्चिदानंदघन ब्रह्म प्राप्त होऊन मोक्षसिद्धि होते. या ब्रह्मप्राप्तीसाठीं कर्मकांड विहित केलें आहे. कर्माच्या योगानें सर्व वृत्तींचा जय होऊन पुरुष कर्मातीत होतो; आणि शेवटीं बंधमुक्त होऊन सर्वपरिच्छेदवियुक्त परब्रह्माच्या ठायीं लीन होतो. याप्रमाणें असतापासून मानवाची सताप्रत गति होते; आणि इंद्रियमूलक क्लेशांपासून निर्मुक्त होऊन शाश्वत शांतीचा तो अनुभव घेतो. ही स्थिति प्राप्त होण्यासाठीं आम्हीं येथें तपश्चर्या करीत आहों. आपली इच्छा असल्यास आमच्या सन्निध राहून आमच्याप्रमाणें तपश्चरण करावें."

* गौतम गृहत्याग करून धर्मज्ञानप्राप्त्यर्थ इतस्ततः भ्रमण करीत असतां त्याला बोधिसत्व असें बौद्ध ग्रंथांत म्हटलें आहे. हेंच विशेषण आम्हीं या प्रकरणांत पुढें जेथें तेथें योजलें आहे.

हें त्यांचें भाषण ऐकून बोधिसत्वास वाटलें कीं, हे म्हणतात तें कदाचित् खरें असेल. देहदंडन केल्यावांचून मोक्षसिद्धि होणें नाहीं, असा जो यांचा सिद्धांत आहे तो कदाचित् सत्य असेल असें मनांत आणून त्यानें त्यांच्या पाशीं राहून तीव्र तपश्चर्येस आरंभ केला. तेथें एकसारखीं सहा वर्षे उपवासादि नानाविध खडतर व्रतें व नियम करून त्यानें आपला देह अगदीं कृश करून घेतला. वनामध्यें कंदमूलादि जें कांहीं खावयास सांपडे त्यावर त्यानें आपला निर्वाह चालविला होता. याप्रमाणें देहदंडनमूलक तपश्चरण करितां करितां त्याचें केवळ अस्थिचर्म मात्र उरलें. इतकी कष्टप्रद तपश्चर्या करून त्यानें नाना प्रकारीं क्लेश सोसले. तथापि संसारमुक्त होण्याचा मार्ग त्यास कांहींच सांपडेना. तेव्हां त्यानें असा विचार केला कीं, ह्या तपश्चरणरूपमार्गाचें अनुसरण करून मला वैराग्य, धर्मबोध किंवा मुक्ति यांपैकीं कांहींएक प्राप्त व्हावयाचें नाहीं. यास्तव यांत कांहींच अर्थ नाहीं. मी जो धर्मशोध करावयास निघालों आहें, तो शरीरास दुर्बलता प्राप्त झाल्यानें साध्य व्हावयाचा नाहीं. असें मनांत आणून त्यानें स्वशरीराचें बळ पुनरपि मिळविण्याचा बेत केला. त्यानें आपल्या मनाशीं आणखी असा विवेक केला कीं, क्षुधा, तृषा व इतर श्रम यांच्या योगानें देहास ग्लानि आली म्हणजे मनास क्लेश होऊन तें अस्वस्थ होतें. अशी मनाची अवस्था झाली असतां त्याच्या साहाय्यानें धर्मशोध कसा होईल बरें ? कारण मनास कोणत्याही प्रकारची व्यग्रता नसली तरच तें चिंतन व विवेक करण्यास समर्थ असतें. मनाची निर्वृति म्हणजे शांति जी आहे ती इंद्रियांचें सतत तर्पण केल्यानें प्राप्त होते. कारण इंद्रियतृप्तीनें मनाचें स्वास्थ्य प्राप्त होतें; आणि समाधियुक्त चित्त झालें म्हणजे ध्यानयोग साध्य होतो. ध्यानसिद्धीनें चित्ताच्याठायीं असे धर्म उद्भवतात कीं, त्यांच्या योगानें

दुर्लभ, शांत, अमर, अमृत परमपद प्राप्त होतें. तस्मात् असें जो उपाय शोधीत आहें तो उपासादिकांच्या योगानें देह जर्जर करून प्राप्त व्हावयाचा नाहीं. असा निर्धार करून बोधिसत्त्वानें नैरंजना-नदींत मोठ्या प्रयासानें उतरून स्नान केलें, आणि झाडाझुडपांच्या फांद्यांस धरून तो एकदांचा बाहेर आला. त्याला तेथून पुढें एक पाऊल सुद्धां चालण्याचें सामर्थ्य नव्हतें. इतक्यांत तेथें गवळ्यांच्या राजाची नंदबलानामेंकरून कन्या प्राप्त झाली. तिनें त्याची ती तशी अवस्था पाहून त्याला प्यावयास थोडेसें दूध आणून दिलें. तें तो मोठ्या आनंदानें प्याला.

याप्रमाणें तो आपला तपश्चरणाचा क्रम सोडून पुनरपि इतर जनांसारखा खाऊं पिऊं लागला; तेव्हां त्याचा त्या पांच तपस्व्यांनीं अव्हेर केला. मग तो त्यांची संगति सोडून त्या वनांत एकटाच राहूं लागला. तेथें अश्वत्थवृक्षाखालीं बसून तो सर्वदा मनन करीत असे. याप्रमाणें विचार करीत बसला असतां त्याला खाण्यापिण्याचें भान उरत नसे. ध्यानविसर्जन केल्यावर तो जवळपास जीं कांहीं फळें मुळें सांपडत त्यांवर निर्वाह करीत असे. कधीं कधीं जवळच्या गांवांत जाऊन तो थोडीशी भिक्षा मागत असे.

एके प्रसंगीं बोधिसत्त्व बराच वेळ ध्यानस्थ बसून उठला तों पोटांत कांहीं नसल्यामुळें त्याला पराकाष्ठेची ग्लानि आली, आणि तो जमिनीवर मूर्च्छा येऊन पडला. इतक्यांत तेथें एक धनगराचा मुलगा आला. त्यानें त्याची ती तशी अवस्था पाहून व तो उन्हांत होरपळत आहे असें पाहून झाडाच्या फांद्या तोडून आणून त्याला त्यानें थंड छाया केली; आणि आपली एक बकरी तेथें आणून तिचीं आचळें दाबून त्याच्या तोंडांत दुधाची धार पडेसें केलें. त्यानें त्याला स्पर्श केला नाहीं, याचें कारण एवढेंच कीं, आपण शूद्र असून हा

कोणी उच्च वर्णाचा पुरुष असावा असें त्याच्या मनांत येऊन त्याला आपण स्पर्श केला असतां विटाळ होईल असें त्याला वाटलें. त्याच्या तोंडांत थोडेसें दूध गेल्यावर तो सावध झाला; आणि त्या धनगराच्या मुलाचे उपकार मानून तो त्याच्या लोट्यांतून आणखी दूध मागूं लागला. तेव्हां तो मुलगा ह्मणाला: 'महाराज मी शूद्र आहें. माझें मांडें आपण घेतल्यास माझा आपणाला विटाळ होईल.' हें त्याचें उत्तर ऐकून बोधिसत्त्व म्हणाला: 'बाबा, ज्याअर्थी या जगांत परस्परांची परस्परांस गरज असून दया येते, त्याअर्थी ते परस्परांचें भाऊबंद होत. आपणा सर्वांच्या देहांत जें रक्त खेळत आहे तें सारखेंच आहे. त्यांत गुणभेद किंवा रंगभेद असा कांहींच नाहीं. त्याचप्रमाणें आपल्या नेत्रांतून जे अश्रु वाहतात, त्यांचा धर्मही समानच असतो. त्यांत कोठें भेदभाव आढळत नाहीं. बाबा, उच्च वर्णाचा मनुष्य ह्मटला म्हणजे तो मस्तकींच्या तिलकासह किंवा गळ्यांतल्या यज्ञोपवितासह निर्माण होतो अशांतला कांहीं अर्थ नाहीं. माझ्या बुद्धीचा तर असा निश्चय आहे कीं; जो सदाचारी असतो तो जन्मतः कोणीही असला तरी तो उच्च वर्णाचा होय; आणि जो दुराचारी असतो तो जन्मतः कोणीही असला तरी अतिनीच होय. तर हे माझ्या बांधवा, मला तुझ्या लोट्यांतून दूध प्यावयास दे. मी तुझे उपकार विसणार नाहीं.' हें त्याचें भाषण ऐकून त्या धनगराच्या मुलानें त्याला पोटभर दूध पाजलें.

एके समयीं बोधिसत्त्व अश्वत्थवृक्षतळीं मनन करीत बसला असतां त्या वनांतून नृत्यांगना सतार वाजवीत व गात चालल्या होत्या. त्यांच्या गायनाचा आशय असा होता कीं, "सतार फार उंच लाऊं नका व फार नीचही लाऊं नका. तर ती मध्यम लावून वाजवा; म्हणजे आपणाला श्रोत्यांचीं चित्तें हरण करण्यास उशीर लागणार

नाहीं. सतारीची तार फार ताणल्यास ती तुटते; व फार ढिली ठेविल्यास तिचा आवाज मंद होऊन त्याची मनोहरता नष्ट होते." हें गायन बोधिसत्त्वाच्या कांनीं पडून त्यांतला आशय त्याच्या तत्काळ लक्षांत आला; आणि आपली दृष्टि वर करून त्या स्वैरिणीकडे पाहत होत्साता तो म्हणाला: " कधीं कधीं अगदीं मूढ मनुष्याकडून ही शहाण्या मनुष्यास बोध प्राप्त होतो. मी हा माझा जीवितरूप तंतु अतिशयित ताणिला आहे. ज्या चक्षूंच्या योगानें मला सत्यदर्शन व्हावयाचें ते माझे चक्षु मंद झाले आहेत. मला शरीरसामर्थ्याची सांप्रत पराकाष्ठेची आवश्यकता असतां तें अगदीं क्षीण झालें आहे. तरी मला असें मुळींच करितां कामा नये. मनुष्याच्याठायीं सामान्यतः जें सामर्थ्य असतें तें मजमध्यें अवश्य असलें पाहिजे.

त्या वनाजवळील एका गांवांत एक मोठा जमीनदार राहत असे. तो मोठा धनाढ्य असून त्याचीं पुष्कळ गुरेंढोरें व चाकरमाणसें होतीं. त्याच्या स्त्रीचें नांव सुजाता असें होतें. ही स्त्री सुद्धां मोठी गुणी असून सुशील होती. त्यांची परस्परांवर मोठी प्रीति असे. परंतु पोटीं संतान नसल्यामुळें त्यांला वारंवार खेद होत असे. त्यांनीं पुत्र व्हावा म्हणून पुष्कळ नवस व अनुष्ठानें केलीं होतीं. पुढें कांहीं वर्षांनीं त्यांला एक पुत्र झाला. तेव्हां सुजातेनें देवांस केलेले नवस एकूणएक फेडले. तिच्या गांवाजवळील वनाच्या देवास तिनें असा नवस केला होता कीं, मला पुत्र झाला म्हणजे मी वनदेवाला मिष्टान्नांचें भोजन घालीन. हा नवस फेडण्यासाठीं अवश्य लागणारी सामग्री घेऊन सुजाता वनाप्रत निघाली. वनदेवाचें ठिकाण झाडून झडपून साफ करण्याकरितां तिनें आपली दासी राधा हिला पुढें पाठविलें होतें. तिनें बुद्धाला ध्यानस्थ बसलेला पाहिला आणि तो साक्षात्

वनदेवच आहे असें समजून ती आपल्या धनिणीस ती गोष्ट सांगण्या करितां मागें धांवत आली. वनदेव प्रत्यक्ष प्रगट झाला आहे असें सांगून सुजातेला घेऊन ती बुद्ध बसला होता त्या जागीं आली. सुजातेनें त्याचें तें विलक्षण तेज पाहून मनांत आणिलें कीं, आपल्या भक्तीनें वनदेव प्रसन्न होऊन त्यानें आपणास असें साक्षात् दर्शन दिलें आहे. मग त्याला साष्टांगप्रणिपात करून ती त्याच्या हातावर आपण आणिलेले गोड पदार्थ ठेवूं लागली. ते सिद्धार्थानें मुकाट्यानें खाल्ले. आपण अर्पण केलेला नैवेद्य देव खातो असें पाहून सुजातेचें हृदय भक्तिरसानें अधिकच भरून गेलें; आणि त्याला ती एकसारखें खाऊं घालूं लागली. त्या देवाचें असें अपूर्व वर्तन पाहून त्या भावीक स्त्रीनें त्याला असा प्रश्न केला कीं, " महाराज, आपण खरोखरीच वनदेव आहां काय? आणि मी जें अर्पण केलें आहे तें देवाला पावलें काय?" हे तिचे प्रश्न ऐकून बुद्ध ह्मणाला: 'हें तूं मला काय ह्मणून खाऊं घालीत आहेस'? सुजाता ह्मणाली: 'मला पुत्र झाला ह्मणजे मी वनदेवाला मिष्टान्नाचें भोजन घालीन असा नवस केला होता. त्या नवसास पावून देवानें मला हा पुत्र दिला आहे.' असें ह्मणून तिनें कडेवरचें मूल बुद्धाच्या चरणीं ठेविलें. त्यानें त्याच्या मस्तकास हस्तस्पर्श करून त्याला आशीर्वाद दिला; आणि तो तिला ह्मणाला: " बाई मी कांहीं देव नव्हें. मी तुझ्या सारखाच मनुष्यजातीचा प्राणी असून तुझा बंधु आहें, असें समज. मी एक वेळ राजपुत्र होतों. सांप्रत मी धर्मशोधार्थ हिंडत आहें. हें जीवित अत्यंत कष्टमय आहे असें मला वाटत आहे. यास्तव या संसारांतून मुक्त होण्याचा कांहीं तरी योग्य उपाय मी शोधीत आहें. तर हे भगिनी, मला सांग कीं, तुला या संसारांतलें सुख पुरेसें वाटतें काय?" यावर सुजातेनें येणेंप्रमाणें उत्तर दिलें:-

'महाराज, माझी समजूत कोती असून माझी हांव अगदीं मर्यादित आहे. माझ्या प्रिय पतीला आरोग्य व धन यांची अनुकूलता सर्वदा असावी; आणि हें माझें प्रिय बालक सुरक्षित राहून आह्मांस सर्वकाळ आनंद देणारें व्हावें, एवढीच माझी इच्छा आहे. मी सकाळीं उठलें ह्मणजे पहिल्यानें स्नान करून देवाची प्रार्थना करितें, आणि दारांतील तुळशीला पाणी घालून मग घरांतील कामधंद्यास लागतें. आमच्या पदरीं पुष्कळ दासदासी आहेत त्यांच्याकडून काम घेण्यांत माझा सगळा वेळ जातो. मी माझ्या पतीच्या सेवेंत सदैव तत्पर असतें रोज देवळांत जाऊन देवदर्शन घ्यावें, असा माझा क्रम आहे. मला माझ्या संसारसुखांत कांहीं उणें आहे असें वाटत नाहीं. आह्मी मेल्यावर आमच्या या पुत्राच्या हस्तें आमचें उत्तरकार्य होऊन आह्मांस स्वर्गप्राप्ति होईल. कारण शास्त्रांत सांगितलें आहे कीं, जो पांतस्थांस मार्गांत सावली मिळावी ह्मणून वृक्ष लावितो, व त्यांस जागोजाग प्यावयास पाणी मिळावें ह्मणून विहिरी खणतो, व ज्याला पुत्रसंतान होतें, त्याला मरणोत्तर स्वर्गप्राप्ति होते. या शास्त्रवचनावर माझी पूर्ण श्रद्धा आहे. कारण शास्त्र जें आहे तें मोठमोठ्या देवासमान पुरुषांनीं लिहून ठेविलें आहे. त्यांला नीति काय अनीति काय, सुख काय असुख काय हें चांगलें समजत होतें. देवांच्या कृपेनें त्यांला मंत्रतंत्र सारें मिळालें असे. तेव्हां त्यांनीं लिहून ठेविलें आहे तें खोटें कसें असेल बरें ? माझी तर अशी खात्री झाली आहे कीं, आपण चांगलें काम केलें तर त्यापासून चांगला परिणाम होतो; आणि वाईट काम केल्यानें वाईट परिणाम होतो. या नियमांत कोठेंही व कोणत्याही काळीं बदल व्हावयाची नाहीं. जशीं चांगल्या झाडास गोड फळें येतात व वाईट झाडांस विषारी फळें येतात, तसेंच आपल्या अंगच्या बऱ्या वाईट गुणांचें आहे. आपल्या मनांत दुसऱ्या

विषयीं वैर असलें तर तो दुसरा आपला द्वेष करितो, आणि आपण कोणावर ममता केली असतां तो आपणांवर उलट प्रीति करितो. त्याचप्रमाणें एकाद्यानें आपली आगळीक केली असतां आपण ती सोशिल्यास कलहाचें कारण मिटून उभयतांमध्यें सलोखा होतो. याप्रमाणें जर या मर्त्यलोकीं अनुभव आहे, तर हा लोक सोडून गेल्यावर आह्मांस आमच्या योग्यतेप्रमाणें फळ खचीत मिळेल असें मला वाटतें. आतां या संसारांत दुःख कधीं येत नाहीं असें मी ह्मणत नाहीं. असे प्रसंग मजवर वारंवार येतील हें मी जाणून आहें. हें माझें तान्हें बाळक मला सोडून गेलें तर मला पराकाष्ठेचें दुःख होईल. तरी मी तें धैर्यानें सोसून पतिसेवेंत तिळप्रायही अंतर पडूं देणार नाहीं. त्याची सेवा मी स्त्रीधर्मास अनुसरून आजन्म करीन; आणि माझ्या हयातींत माझ्या परम प्रिय पतीला देवाकडे जाणें भाग पडलें तर मी त्याच्या चितेवर देह ठेवून सती जाईन. यांतच मी आपल्या जन्माचें सार्थक्य झालें असें मानीन. याप्रमाणें माझी समजूत असल्यामुळें मला कशाचेंही भय वाटत नाहीं. मला या संसारांत नेहमीं सुखच वाटत असतें. तरी जे हीनदीन आहेत त्यांची दया मला नेहमीं येते. त्यांच्या उपयोगीं पडण्यास मी सर्वदा तत्पर असतें. जें मला चांगलें आहेसें वाटतें, तेंच मी करीत असतें; आणि शास्त्रानें जें करावें किंवा करूं नये ह्मणून सांगितलें आहे, त्याप्रमाणें मी नेहमीं वागण्याचा प्रयत्न करीत असतें. जें कांहीं घडावयाचें तें घडल्यावांचून कदापि रहात नाहीं; आणि जें चांगलें तेंच सर्वदा घडावयाचें असें मनांत वागवून मी स्वस्थ असतें."

हें तिचें भाषण ऐकून बोधिसत्त्व ह्मणाला: "बाई, तुझें हें साधें व सरळ भाषण बोधानें भरलेलें आहे. यापासून मोठमोठ्या शहाण्या ह्मणविणाऱ्या लोकांस बोध प्राप्त होण्यासारखा आहे. तुला धर्माचें

खरें तत्त्व जरी कळत नाहीं तरी तुझें कर्तव्य तुला चांगलें समजत आहे; आणि तुला आपल्या स्थितीमध्यें समाधान वाटत आहे, हें फार चांगलें आहे. तूं आज माझ्यावर जो हा उपकार केला आहेस, तो मी कधींही विसरणार नाहीं. या संसारामध्यें लोकांस मोठी आशा धरून त्याचा गुंता कां सुटत नाहीं, याचें कारण मला आज तुझ्या भाषणावरून कळलें आहे. तर तूं आपल्या आयुष्याचे उरलेले दिवस सुखसमाधानानें काढ. मला याहून चांगला असा समाधानाचा मार्ग शोधून काढावयाचा आहे."

'हा मार्ग शोधून काढण्यांत तुम्हांला यश मिळो,' असें बोलून ती आपल्या घरीं परत गेली.

याप्रमाणें बोधिसत्त्वानें उरुवेल* येथील वनांत धर्मतत्त्वाचें चिंतन करण्यांत आणखी कांहीं दिवस काढिले. आम्हीं मागें सांगितलेंच आहे कीं, देहदंडनमूलक तपश्चरणानें धर्मतत्त्वाचें ज्ञान होऊन चित्तास समाधान व शांति हीं प्राप्त होतात, असा जो आर्यधर्मसिद्धांत आहे, त्यांत कांहींच तथ्य नाहीं असें त्यानें स्वतः अनुभव घेऊन सिद्ध केलें. त्याचप्रमाणें देहदंडनाच्या योगानें मानवास अमानुष शक्ति व दिव्यदृष्टि हीं प्राप्त होतात असा जो सांख्यादि मतवाद्यांचा सिद्धांत आहे, तोही व्यर्थ आहे अशी त्याची खात्री झाली; त्याप्रमाणेंच त्याला असेंही दिसून आलें कीं, मनाची सुस्थिति देहाच्या सुस्थितीवांचून कायम रहाणें नाहीं; आणि तपस्व्यांनें किंवा सिद्ध म्हणविणाऱ्या पुरुषांचें अनुकरण करून देहाच्या स्वाभाविक गरजा भागविल्या नाहींत तर देहाचें स्वास्थ्य रहावयाचें नाहीं; आणि देहाचें स्वास्थ्य नष्ट झाल्यानें मनाचें स्वास्थ्य अर्थात् नष्ट व्हावयाचें. असें झाल्यानें धर्मरहस्य समजून घेण्यास व स्वतांस समजलेलें तत्त्व अन्य जनांस विदित करण्यास अवश्य लागणाऱ्या विवेकादि मनाच्या शक्ति नष्ट होऊन

* याच स्थानास सांप्रत **बुद्धगया** असें म्हणतात.

सर्व जीवित व केलेले सर्व कष्ट व्यर्थ जावयाचे. असा विचार करून तो पूर्वोक्त प्रकारें पुनरपि शरीरास जपूं लागला. तेव्हां त्याची गेलेली शारीरशक्ति त्यास पुनः प्राप्त होऊन बुद्धीची कुशाग्रता त्याच्याठायीं पूर्ववत् उद्बोध पावली; आणि तो **निरंजना**नदीतीरीं एकांत व शांत अशा स्थलीं तासांचे तास बसून या संसारांतील विपत्तीचीं वास्तविक कारणें कोणतीं याचें पुनः पुनः मनन करूं लागला. असें सांगतात कीं, या नदीतीरीं एक अश्वत्थवृक्ष होता. त्याच्या तळीं तो बसून हें धर्मचिंतन करीत असे. एके दिवशीं एकसारखा अहोरात्र या वृक्षतळीं बसून त्यानें धर्मतत्त्वविवेक केला. तेव्हां त्यास वास्तविक रहस्याचा बोध होऊन त्याच्या चित्ताची अस्वस्थता नाहींशी झाली. एवढा काळपर्यंत त्यानें जो शोध चालविला होता, त्याला शेवटीं यश आल्यामुळें त्यास मोठा आनंद झाला; आणि यापुढें आपण काय करावें याविषयीं त्यानें कांहीं वेळ विचार करून शेवटीं असा निश्चय केला कीं, आपणांस जें धर्मरहस्यज्ञान झालें आहे, त्याचा उपदेश अन्य जनांस करून त्यांस संसारदुःखापासून सोडविण्याचा प्रयत्न करण्यांत शेष राहिलेलें आयुष्य वेंचावें.

**बोधिसत्त्व** ज्या वृक्षाखालीं बसला असतां त्यास हें रहस्यज्ञान होऊन त्याचे ज्ञानचक्षु उद्बोध पावले, त्या वृक्षास बौद्धधर्मानुयायी जन **बुद्धिद्रुम*** असें म्हणतात. यास्तव हा वृक्ष त्या धर्माच्या लो-

* ह्या वृक्षाचा अवशेष अद्यापि **बुद्धगया** येथील देवालयासंनिध आहे. हें देवालय **अमरसिंह**नामक प्रसिद्ध बौद्धधर्मानुयायी राजानें इ० स० ५०० या वर्षी सदरील वृक्षापाशीं बांधिलें आहे. या वृक्षाची एक शाखा नेऊन सिंहलद्वीपांतील **अनुराधापुर**नामक शहरीं इसवी सनापूर्वी तिसऱ्या शतकांत लाविली असून हा वृक्ष अद्यापि जिवंत आहे. या ऐतिहासिक वृक्षाइतका पुरातन वृक्ष दुसरा क्वचित्च असेल !

कांस परम पवित्र वाटणें साहजिक आहे. या वेळेपासून शाक्यराजपुत्रास बुद्ध ही संज्ञा प्राप्त झाली. त्यानें धर्मतत्त्वशोध चालविला होता तों-पर्यंत त्यास बोधिसत्त्व ही संज्ञा बौद्धग्रंथांत दिली आहे, हें आम्हीं मागें सांगितलेंच आहे.

बुद्धानें तत्त्वशोध करून अवशिष्ट आयुष्य लोकोद्धारार्थ वेंचण्याविषयीं निर्धार केला त्या समयीं त्याच्या चित्तास मोठा मोह प्राप्त झाला. निःसीम वैराग्यवृत्तीचा अवलंब करून शरीराची शक्ति क्षीण केल्यानें कांहींएक निष्पन्न होत नाहीं, असें जेव्हां त्याच्या मनांत आलें तेव्हां अर्थात् त्याला स्वगृहीं परत जाऊन ऐश्वर्यादिकांचा यथेच्छ उपभोग घ्यावा असें वाटणें साहजिक आहे. भिक्षावृत्ति धारण करून व प्रियजनांचा त्याग करून सर्व आयुष्य रानावनामध्यें काढण्यांत कांहींएक अर्थ नाहीं असें त्याच्या मनांत येऊन पुनरपि स्वजनसंगतीनें आयुष्यव्यय करण्यांत बहुत सुख आहे असें त्याला वारंवार वाटल्यामुळें त्याच्या मनाची चलबिचल झाली असावी यांत कांहीं संशय नाहीं. परंतु त्यानें या सर्व मोहांस यत्किंचितही वश न होतां आपला धर्मतत्त्वशोध अप्रतिहतपणें चालविला; आणि हा तत्त्वशोध त्याच्या बुद्धीप्रमाणें पूर्ण होऊन त्याच्या चित्तास शांति प्राप्त झाली असतां त्यानें पूर्व संकल्पाप्रमाणें स्वनगरींत पुनरपि प्रयाण करावें. परंतु तसें त्यानें न करितां स्वाभिप्रेत मोक्षमार्गाचा उपदेश अन्य जनांस करण्यांत शेष जीवित घालविण्याचा निर्धार केला; आणि या निर्धाराप्रमाणें त्यानें देहावसान होईपर्यंत स्ववर्तनक्रम अबाधित ठेविला स्वराज्यलोभ, स्वकियजनप्रेम किंवा ऐश्वर्यभोगलालसा यांच्या मोहानें त्याच्या चितास कदापि व्यामोह झाला नाहीं. ही गोष्ट ध्यानांत आणिली म्हणजे त्याच्या चित्ताची थोरवी व मनुष्यजातीविषयीं त्याची अद्वितीय कळकळ हीं चांगलीं दिसून येतात.

हा निर्धार करितांना प्रथमारंभीं त्याच्या मनांत नाना विचार व कल्पना येऊन भिक्षावृत्ति व अखंड वैराग्यवृत्ति आणि राज्याधिकार व ऐश्वर्योपभोग यांपैकीं कोणत्या गोष्टींची निवड करावी याविषयीं त्याला बरीच पंचाईत पडली असावी यांत शंका नाहीं. परंतु त्यानें राज्याधिकार व ऐश्वर्योपभोग यांचा सर्वस्वीं त्याग करून स्वतः शोधून काढलेल्या धर्ममार्गाचा उपदेश इतर जनांस करीत फिरण्याचा जो एक वेळ निश्चय केला तो त्यानें कदापि सोडिला नाहीं. या मोहसमयाचें बौद्ध ग्रंथांत पुष्कळ लाक्षणिक वर्णन केलें आहे. या संसारांत जे नानाविध मोहप्रसंग पदोपदीं येऊन अनन्वित कर्में करण्यास मनुष्य प्रवृत्त होतो, आणि विपत्ति, रोग व मरण यांस पात्र होतो, त्या सर्वांची प्रेरणा करणारी कोणी मारनामक एक व्यक्ति कल्पिली असून या संसारांतील पापमूलक सर्व वासना व दुर्वृत्ति यांस या व्यक्तीचे संबंधिजन व सैनिक कल्पिले आहेत. हा मोक्षशत्रु व जगांत विपत्ति उत्पन्न करणारा मार आपल्या अनुयायांसहवर्तमान येऊन बोधिसत्त्व बुद्धिद्रुमतळीं बसला असतां त्यावर हल्ला करितो. परंतु त्याचें किंवा त्याच्या सर्व सैनिकांचें त्याच्यापुढें कांहीं चालत नाहीं. मार त्याला अनेक प्रकारें समजून सांगून त्याच्या त्या मोक्षसाधक क्रमापासून त्यास परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करितो. परंतु त्याच्या त्या गुलकावण्यास तो मुळींच मोजीत नाहीं; व त्याच्या सैनिकांनीं व त्यानें स्वतः केलेल्या शस्त्रप्रहारांस तो लवमात्रही जुमानीत नाहीं. याप्रमाणें मार याचे सर्व उपाय व्यर्थ होऊन तो निघून जातो; आणि बोधिसत्त्व अश्वत्थवृक्षतळीं अढळ व निश्चळ बसून धर्मतत्त्वविवेक करितो. शेवटीं त्यास रहस्यज्ञान होऊन बुद्धत्व प्राप्त होतें; आणि मग सर्व जगाच्या गुरुत्वाचा त्यास अधिकार प्राप्त होतो. याप्रमाणें हें जें लाक्षणिक वर्णन केलें आहे, त्यावरून गौतम-

बुद्धाच्या मनांत कोणकोणत्या परस्परविरुद्ध कल्पना व विचार येऊन त्याचें युद्ध चित्तरूप समरभूमीवर होऊन शेवटीं निःसीम वैराग्यवृत्ति, अखंड व उज्ज्वल नीति आणि अप्रतिम परोपकारबुद्धि यांचा जय कसा झाला याचें निदर्शन होतें. आजपर्यंत जे महान् महान् साधुपुरुष धर्मजिज्ञासेस वश होऊन तत्त्वशोध करण्यास प्रवृत्त झाले, आणि स्व बुद्ध्यनुरूप ज्यांनीं तत्त्वशोध केला, त्यांनीं त्या तत्त्वाचा बोध इतर जनांस करून देण्याचा निर्धार केला असतां त्यांच्या चित्तांत असेंच संसारप्रीतिमूलक दुर्वृत्तींचें व वैराग्यवृत्तिमूलक सद्वृत्तींचें तुमुल युद्ध झालें आहे. असाच प्रकार बुद्धाच्या चित्ताचा झाल्यास त्यांत कांहीं नवल नाहीं. आतां या आध्यात्मिक युद्धाचें भावीक जनांनीं रूपकालंकारादिकांच्या साहाय्यानें वर्णन करून सामान्य जनांच्या चित्तवृत्तीस आल्हाद व बोध हीं दोन्ही प्राप्त करून देण्याविषयीं प्रयत्न केल्यास त्यांत कांहीं वावगें नाहीं. कवींच्या वृत्तीस ही गोष्ट केवळ अनुरूपच होय. परंतु या लाक्षणिक वर्णनास सत्यवत् मानून स्वधर्ममार्गामध्यें वेडे वेडे आचार व कल्पना हीं चालू देणें नीट नव्हे. असें आहे तरी जगांतील बहुतेक मोठमोठ्या धर्मांत हा अनिष्ट प्रकार पुष्कळ आढळतो. यापासून विवेकशील पुरुषांनीं दूर रहावें हें इष्ट होय.

या धर्मतत्त्वप्राप्तीनंतर गौतमबुद्धाच्या मनाची स्थिति कशी झाली याचें वर्णन पुढें एके समयीं त्यानें स्वशिष्यांपाशीं येणेंप्रमाणें केलें आहे: "मला ही रहस्यप्रतीति घडून माझे ज्ञानचक्षु उन्मीलित झाले तेव्हां माझा जीवात्मा वासनामूलक अनिष्टापासून मुक्त झाला, ऐहिक जीवनाच्या अनर्थापासून मुक्त झाला, अज्ञानमूलक क्लेशापासून मुक्त झाला, भ्रममूलक उद्वेगापासून मुक्त झाला. याप्रमाणें मुक्तता झाली तेव्हां या मुक्त स्थितीचें ज्ञान व महत्त्व हीं माझ्या चित्ताच्याठायीं पूर्णपणें प्रतीत झालीं; आणि माझी अशी खात्री झाली कीं, माझा संसृतिपाश भंग पावून माझ्या एरझारा आटोपल्या; आणि मी कृत्यकृत्य झालों."

या समयीं त्याला जें धर्मरहस्य कळलें त्याचा सारांश बुद्धानें आपल्या शिष्यजनांस पुढें एके प्रसंगीं सांगितला. त्याचें निरूपण येथें संक्षेपानें करूं. बुद्धाच्या एकंदर धर्ममतांचें व्यवस्थित व साद्यंत विवेचन पुढें एका स्वतंत्र भागांत करावयाचें आहे.

त्यानें आपल्या मनांत असें आणिलें कीं, " हें सारें जग चक्राप्रमाणें परिभ्रमण करीत आहे. हा संसार केवळ निःसार आहे अखिल प्राणी बऱ्या वाईट कर्मांच्या योगानें उच्चनीच स्थितीप्रत जातात. जे सत्कर्म करितात ते सद्गति पावतात, आणि जे दुष्कर्म करितात ते दुर्गति पावतात. या जगामध्यें जी नानाविध विपत्ति व पीडा दृष्टीस पडते ती सारी पूर्वकर्मांचें फल होय. कर्मप्रवृत्तीच्या व वासनामूलक बंधनांच्या योगानें प्राण्यास पुनः पुनः जन्म व मरण हीं प्राप्त होतात. ज्याला जन्म प्राप्त झाला त्याला व्याधि व मरण हीं अवश्य प्राप्त व्हावयाचीं. जीवितप्रीतीच्या योगानें पुनरपि जन्म प्राप्त होतो. जीवितप्रीति तृष्णेमुळें उद्भवते. तृष्णा वेदनेच्या योगानें उद्भवते. स्पर्शाच्या योगानें वेदना उत्पन्न होते. स्पर्श सहा इंद्रियांच्या योगानें उत्पन्न होतो. इंद्रियें नामरूपाच्या योगानें निर्माण होतात. नामरूप विज्ञानाच्या योगाने उद्भवतें. विज्ञान संस्कारांच्या योगानें उत्पन्न होतें. संस्कार अविद्येच्या योगानें उद्भवतात. याप्रमाणें या जगांतील सर्व दुःखाची कारणमीमांसा आहे. यास्तव रोग, विपत्ति व मरण यांपासून ज्यास मुक्त व्हावयाचें असेल, त्यानें जन्मापासून मुक्त व्हावें. जीवितप्रीति नष्ट झाल्यानें जन्म प्राप्त होत नाहीं. तृष्णेचा निरोध केल्यानें जीवितप्रीति निर्मूल होते. स्पर्शनिरोध केल्यानें वेदना उद्भवत नाहीं. षडिंद्रियनिरोध केल्यानें स्पर्शनाश होतो. नामरूपनिरोधानें षडिंद्रियें उत्पन्न होत नाहींत. विज्ञानाच्या निरोधानें नामरूपाचा निरोध होतो. संस्कारांचा निरोध केल्यानें वि-

ज्ञान उत्पन्न होत नाहीं. अविद्येचा निरोध केल्यानें संस्कार निर्माण होत नाहींत. यावरून पाहतां सर्व दुःखसंबंधांचें मूळ अविद्येंत आहे. यास्तव ज्यास संसृतीपासून मोक्ष व्हावा असें वाटत असेल, त्यानें अविद्येचा निरोध करावा.

याप्रमाणें तत्त्वशोध केल्यावर बुद्धानें बुद्धिद्रुमासंनिध आणखी अठ्ठावीस दिवस राहून मनन व चिंतन केलें. असें सांगतात कीं, हे सगळे दिवस त्यानें उपवास करण्यांत घालविले. या वेळीं त्याच्या मनांत असा आणखी एक विचार* आला कीं, आपणास जें हें तत्त्वज्ञान प्राप्त झालें आहे, त्यांत तृप्ति मानून कोठें तरी स्वस्थपणें रहावें आणि शेवटीं हा लोक सोडून जावें. तरी पुनः त्याच्या मनांत असें आलें कीं, मी या संसृतिपाशापासून मुक्त होऊन निर्वाण पावेन. परंतु हे माझे बांधव, जे अविद्यावश होऊन विपत्तींत रखडत आहेत, त्यांची सोडवणूक कोण करील बरें? तर आपलें उरलेलें आयुष्य त्यांच्या उद्धारार्थ वेंचावें यांतच आपल्या जीविताचें व आजपर्यंत केलेल्या धर्मशोधाचें सार्थक्य आहे. असा संकल्प करून त्यानें आपणास प्राप्त झालेल्या धर्मरहस्याचा बोध जनांस आमरण केला. त्याचें वर्णन पुढील भागांत करूं.

# भाग पांचवा.

## धर्मोपदेश.

सुतृषित नरमरु जिनगुणरहिता ।
त्वयी मतिप्रतिबल अमृतरसददा ॥
दशबलगुणधर बुधजनमहिते ।
लघु त्वयि नरपति विभजति अमृतं ॥ १ ॥ *

ललितविस्तर.

मागील भागांत सांगितल्याप्रमाणें गौतमबुद्धानें स्वसंमत धर्मतत्त्वाचा प्रसार करण्याचा संकल्प करून उरुवेल येथून प्रयाण केलें. या समयीं त्याचें वय सुमारें पस्तीस वर्षांचें होतें. तो पितृगृहत्याग करून निघाला तेव्हां त्याचें वय अठ्ठावीस वर्षांचें असावें असें म्हणतात; आणि गृहत्याग केल्यावर धर्मतत्त्वशोधांत त्यानें सात वर्षें घालविलीं.

आपण शोधून काढलेला मोक्षमार्ग केवळ सत्य असून, त्याचें अनुसरण इतर जनांनीं केलें असतां त्यांस आपल्यासारखीच शांति प्राप्त होऊन मोक्षसिद्धि घडेल, असें त्याला मनापासून वाटत होतें. म्हणून केवळ जनहितबुद्धीनें स्वमतप्रसार करण्यास तो प्रवृत्त झाला होता. आपला शिष्यसमुदाय वाढवून आपलें स्तोम जनांत माजविण्याची इच्छा त्याच्या मनांत कधींही आली नाहीं. हें त्याच्या पुढील चरि-

* मर्त्यजन फार तृषित झाले आहेत. यांच्या अंगीं बुद्धाचे गुण नाहींत. तुझ्याठायीं बुद्धि, प्रीति आणि बळ हीं वसत आहेत तूं धर्मरूप अमृतरस जनांस अर्पण करण्यास समर्थ आहेस. तुझ्याठायीं दहा गूढ शक्ति आहेत. तूं बुधजनांस पूज्य आहेस. तर हे श्रेष्ठ पुरुषा, मोक्षमार्गाचा लाभ या जनांस त्वरित करून दे.

त्रावरून पूर्णपणें लक्षांत येईल. पूर्वोक्त प्रकारें स्वमतप्रसार करण्याचा निर्धार करून तो निघाला असतां त्याची एका ब्राह्मणाशीं गांठ पडली. तो ब्राह्मण मोठा उद्धट होता. त्यानें गौतमबुद्धाशीं कांहीं वेळ वादविवाद करून शेवटीं त्यास असा प्रश्न केला कीं, ' हे गौतमा, ब्राह्मण कोणास ह्मणावें ? व त्याच्या अंगीं कोणकोणते गुण असावे लागतात ? ' बुद्धानें उत्तर केलें: ' ज्यानें आपल्याठायींची पापवासना काढून टाकिली आहे; जो कोणाचाही कधीं तिरस्कार करीत नाहीं, ज्याचें आचरण परम शुद्ध असतें, ज्यानें आत्मजय केला आहे, त्यास ब्राह्मण ह्मणावें.' असें सांगून त्यानें त्या ब्राह्मणास ह्मटलें कीं, ' तूं ब्राह्मणपणाची कितीही शेखी मिरविलीस तरी तुझ्या अंगीं हे गुण आले नाहींत तोंपर्यंत तुला मी ब्राह्मण म्हणणार नाहीं. ' या उत्तरांत बुद्धानें असें गर्भित केलें कीं, मनुष्य कोणत्याही वर्णांत उत्पन्न झाला असला, व त्यानें कितीही बाह्य धर्मविधि केले असले, तरी त्याचें अंतःकरण शुद्ध होऊन त्याच्याठायीं नीतिमत्ता विकास पावल्यावांचून त्यास श्रेष्ठत्त्व प्राप्त होत नाहीं.

त्या ब्राह्मणास याप्रमाणें निरुत्तर करून गौतमबुद्ध पुढें चालला असतां त्याला दोन मोठे धनाढ्य व्यापारी भेटले. त्यांनीं त्याला साष्टांग प्रणिपात केला, आणि आपणांसाठीं शिजविलेलें अन्न त्यास खाऊं घातलें. तें त्यानें आपल्या कमंडलूंत घेऊन खाल्लें, आणि त्यांस आशीर्वाद दिला. हा कोणी मोठा साधु आहे असें त्यांस वाटून त्यांनीं त्याच्यापाशीं अशी विनंति केली कीं, ' साधुमहाराज, आह्मी अगदीं मूढ संसारी जन आहों. तरी आपण आह्मांस धर्मोपदेश करून आपले शिष्य करावें. आपण जें कांहीं सांगाल त्यावर आह्मी पूर्णपणें श्रद्धा ठेवून चालूं.' याप्रमाणें त्यांनीं स्वश्रद्धा निवेदन केली. तरी या वेळीं बुद्धानें स्वधर्ममताचा उपदेश त्यांस केल्याचें को-

ठेंच लिहिलेलें नाहीं. यावरून असें दिसतें कीं, बुद्धानें लोकोपकारार्थ धर्मबोध करण्याचा निर्धार केला होता, तरी हा बोध सामान्य जनांस कोणत्या प्रकारें केला असतां सुगम होईल याविषयीं त्याच्या मनाचा अजून निश्चय झाला नव्हता. त्याच्या मनाची या वेळीं कशी काय स्थिति झाली होती, याचें वर्णन एके ठिकाणीं स्पष्टपणें केलें आहे. तें येथें उतरून घेऊं:—

"बुद्धानें एकांतांत बसून आपल्या मनाशीं असा विचार केला कीं, हें जें गहन तत्त्व मला कळलें आहे, तें इतर जनांस समजण्याची अडचण पडेल. हें शांतिप्रद आहे खरें, परंतु हें सामान्य मनांच्या विचारशक्तीस सहसा विषय होणारें नव्हे. हें केवळ ज्ञात्या पुरुषास समजण्यासारखें आहे. या संसारामध्यें निमग्न होऊन त्यांत सर्वदा रमून जाणाऱ्या मनुष्यास हें चांगलेंसें समजणें नाहीं. असें आहे त्यापेक्षां हें माझें मत त्यांला शिकविण्याचा मी प्रयत्न करून तो व्यर्थ गेला असतां मला विनाकारण शीण प्राप्त होईल. असा विचार त्याच्या मनांत येऊन त्याला वाटलें कीं, आपण कोठें तरी गिरिकुहरामध्यें स्वस्थ बसून उरलेलें आयुष्य घालवावें. तरी पुनः त्यानें असें मनांत आणिलें कीं, हें जग अज्ञानांधकारांत निमग्न झालें आहे. याचा सर्व प्रकारें नाश होत आहे. तेव्हां याचा उद्धार करावा, हें माझें परम कर्तव्य होय. यापासून मला पराङ्मुख होतां येत नाहीं.

"पुढें त्यानें आणखी असें मनांत आणिलें कीं, या जगामध्यें सर्वच जन कांहीं पापाचारी नाहींत. जसे कांहीं जन पापी आहेत, तसेच कांहीं पुण्यवान्‌ही आहेत; त्याचप्रमाणें जसे कांहीं मूढ आहेत तसे कांहीं बुद्धिवान्‌ही आहेत; जसे कांहीं नीच वृत्तीचे आहेत तसेच कांहीं उदारधी आहेत; जसे कांहीं वाईट श्रोते आहेत, तसेच कांहीं सच्छ्रोते आहेत. जसे कांहीं धर्महीन आहेत तसेच कांहीं स्वतांची

भावी स्थिति व पाप यांविषयीं भीति बाळगणारे आहेत. यास्तव आपलें धर्ममत सर्वांस सांगत रहावें हेंच इष्ट दिसतें. मोक्षाचें द्वार सर्वांस उघडून ठेवावें. ज्यांला कान आहेत, ते सर्व माझा धर्मबोध खुशाल ऐकोत. ज्यांला माझें सांगणें खरें वाटेल, ते मजवर हवा तर विश्वास ठेवून मोक्ष पावतील. याप्रमाणें सर्व संशयापासून मुक्त होऊन बुद्धानें स्वधर्ममताचा उपदेश करण्यास आरंभ केला."

आपण शोधून काढलेला मोक्षमार्ग प्रथमतः आपल्या दोघां गुरूंस विदित करावा असा त्यानें बेत केला. हे दोघे गुरु अराड आणि उद्रक हे होत. परंतु हे दोघेही या वेळीं मरण पावले होते. तेव्हां त्यानें असा निश्चय केला कीं, पूर्वी उरुवेल येथें ज्या पांच तपस्व्यांसहवर्तमान देहदंडनमूलक तपश्चरण आपण केलें, त्यांस हा आपला शोध कळवावा. ते तपस्वी त्या वेळीं काशीस रहात असत. त्यांच्याकडे बुद्ध गेला. त्याला आपणांकडे येतांना लांबून पाहून ते आपआपसांत कुजबुजूं लागले कीं, 'तो पाहा गौतम येत आहे. त्यानें आपला धर्मशोध सोडून यथेच्छ आहारविहार करण्याचा क्रम चालविला आहे. तर आपण त्याचा मान मुळींच ठेवूं नये. तो जवळ आला असतां आपण त्यास उत्थापन देऊं नये. पूर्वी जसे आपण त्याची शुश्रूषा करीत असों, तसें आतां कांहींच करूं नये. तो आला म्हणजे त्याला फार तर बसण्यासाठीं दर्भासन देऊं. त्यावर तो पाहिजे असल्यास बसेल.' परंतु बुद्ध त्यांच्याजवळ आला तेव्हां ते अगदीं दिपून जाऊन आपले सर्व बेत विसरले. त्यांनीं त्यास जवळ आलेला पाहतांच उठून तालीम घेतली. एकानें त्याच्या हातचा कमंडलु व अंगावरचा झगा घेतला. दुसऱ्यानें त्याच्यासाठीं आसन आणून मांडलें. तिसऱ्यानें त्याला हातपाय धुण्यासाठीं पाणी आणून दिलें. बुद्धानें आसनावर बसून आपले पाय धुतले. मग त्यांनीं त्याला कुशलप्रश्न

विचारिले; व त्यांचीं त्यानें यथोचित उत्तरें दिल्यावर तो ह्मणाला: 'हे महंत हो, मला जन्ममरणापासून मुक्त होण्याचा मार्ग सांपडला आहे. तुमची इच्छा असल्यास तुह्मांला माझा शोध मी निवेदन करितों. मी सांगतों त्याप्रमाणें वागाल तर तुह्मांस अत्युत्तम फल प्राप्त होईल, कीं जें प्राप्त व्हावें ह्मणून मोठमोठे धर्मशील पुरुष गृहत्याग करून व नाना क्लेश सोसून धर्मसंग्रह करीत असतात. मी सांगतों तें चित्त देऊन ऐकाल तर धर्माचें खरें रहस्य काय आहे तें तुह्मांस याच जीवितांत प्रत्यक्ष ज्ञात होईल.'

हें त्याचें भाषण ऐकून ते महंत ह्मणाले, 'हे मित्रा गौतमा, तूं पूर्वी आमच्या बरोबर राहून देहदंडन करून धर्मज्ञान प्राप्त करून घेण्याचा उद्योग चालविला होतास. परंतु त्यांत तुला कांहींएक यश प्राप्त झालें नाहीं. तर त्या मार्गाचा अव्हेर करून यथेच्छ आहारविहार करित असतां व पूर्वीचा सर्व देहदंडन क्रम त्वां अगदीं सोडून दिला असतां तुला धर्मरहस्य शोधून काढण्याचें सामर्थ्य व योग्यता हीं कशीं प्राप्त झालीं बरें? या गूढ तत्त्वाचें चिंतन करण्याची बुद्धि तुला कशी प्राप्त झाली?"

ह्या त्यांच्या प्रश्नास गौतमबुद्धानें एवढेंच उत्तर दिलें कीं, 'तपश्चरण सोडल्यावर मीं कांहीं यथेच्छ आहारविहार करण्यांत दिवस घालविले नाहींत. तर मी आजपर्यंत एकसारखा धर्मतत्त्वशोध चालविला होता. हा तत्त्वशोध मला लागला असून मला खरें रहस्य समजलें आहे. तें तुह्मी समजून घेऊन तदनुसार स्ववर्तन ठेवाल तर मजप्रमाणें शांतिसुखाचा अनुभव घ्याल, व या संसृतिपाशापासून सर्वस्वीं मुक्त व्हाल.'

हें त्याचें खात्रीचें भाषण ऐकून ते मनांत ह्मणाले कीं, हा ज्यापेक्षां एवढा आग्रह करीत आहे, त्यापेक्षां तो काय ह्मणतो तें चित्त देऊन ऐकावें; आणि तें यथार्थ वाटल्यास त्याप्रमाणें वागण्यास झटावें.

याप्रमाणें ते महंत त्याचा बोध ऐकण्यास तयार झाले. तेव्हां त्यानें त्यांशीं येणेंप्रमाणें संभाषण केलें. तो ह्मणालाः—

'हे महंत हो, ज्याला धर्मशील व्हावयाचें आहे त्यानें दोन परस्परविरुद्ध गोष्टींपासून दूर रहावें. एक अशी कीं, त्यानें ग्राम्य सुखलालसा धरून विषयासक्त होऊं नये. असें केल्यानें आपणांस नीचता व हीनता प्राप्त होते. आपल्या आध्यात्मिक उन्नतीस यापासून प्रत्यवाय घडतो; आणि हे सारे विषय केवळ असार असल्या कारणानें त्यांचा हव्यास मुमुक्षुजनांनीं धरणें कदापि युक्त नव्हे. दुसरी गोष्ट अशी कीं, त्यांनीं धर्मसिद्धीसाठीं देहदंडन करूं नये. असें केल्यानें आपली चित्तवृत्ति उदास होते; व आपल्या जातिस्वभावास हा क्रम सर्व प्रकारें प्रतिकूळ असून त्यांत कांहींच तथ्य नाहीं. या दोन्ही गोष्टींपासून मी स्वतः दूर राहून त्यांच्या मधला मार्ग शोधून काढला आहे. या मार्गाच्या योगानें ज्ञानचक्षु उन्मिलित होऊन चित्तभूमीवर सत्यरूप सूर्याचा प्रकाश पडतो; आणि मग मनुष्यास शांति, ज्ञान व प्रकाश हीं प्राप्त होऊन तो निर्वाणपदवीस जातो. हा मार्ग अष्टविध आहे. हे आठ प्रकार येणेंप्रमाणें होतः— योग्य विश्वास, योग्य संकल्प, योग्य भाषण, योग्य आचरण, योग्य जीवितक्रम, योग्य प्रयत्न, योग्य विचार आणि योग्य एकाग्रता. जन्म, जरा, व्याधि व मरण यांपासून विपत्ति उत्पन्न होते. ज्या मनुष्याविषयीं आपल्याठायीं स्नेहभाव उत्पन्न होत नाहीं, त्याच्याशीं संबंध घडून येणें ही विपत्ति होय. ज्यांविषयीं आपल्या चित्तांत प्रेम वसत असतें, त्यांचा वियोग घडल्यानें आपलें चित्त उद्विग्न होतें. ज्याची आपण लालसा धरितों, तें प्राप्त झालें नाहीं तर आपलें चित्त क्लेश पावतें. ही सर्व विपत्तींचीं कारणें होत.

"आतां ही विपत्ति कशी उत्पन्न होते तें सांगतों. जीविततृष्णे-

मुळें पुनः पुनः जन्म प्राप्त होतात. ग्राम्य विषयोपभोगांविषयींची लालसा आणि वासना यांच्यामुळें या संसृतिपाशांत प्राणी गुरफटलेला असतो. विषयोपभोगतृष्णा, जीविततृष्णा आणि अधिकारतृष्णा यांमुळें हा संसार प्रिय वाटतो.

" आतां ह्या विपत्तीचा नाश कसा करावा तें सांगतों. वासनेचें निर्मूलन पूर्णपणें केल्यानें तृष्णेचा नाश होतो. वासनात्याग करण्याविषयीं सर्वदा प्रयत्न करावा. ती चित्ताच्या ठायीं उद्भवली असतां तिचा तेथून नायनाट करावा. तिचा आपणास यत्किंचितही संपर्क होऊं देतां कामा नये. तिला चित्ताच्याठायीं मुळीं अवकाशच राहूं देऊं नये. याप्रमाणें वासनाजय करून तृष्णा व तन्मूलक विपत्ति यांपासून मुक्त होण्याचा अष्टांगमार्ग आहे.

" याप्रमाणें हे महंतहो, मला विपत्तिमुक्त होण्याचा मार्ग सांपडला आहे. हें मार्गज्ञान माझ्या ज्ञानचक्षूंस स्पष्टपणें विषय झालें आहे. हें ज्ञान यापूर्वी कोणासही अवगत झालें नव्हतें. या ज्ञानाच्या योगानें माझी विवेकशक्ति, माझी प्रज्ञा, माझी अंतर्ज्ञानशक्ति, माझे ज्ञाननेत्र हीं विकास पावून उज्ज्वल झालीं आहेत.

" विपत्तीचें अस्तित्व, विपत्तीचें कारण, विपत्तीपासून मुक्ति आणि या विपत्तीपासून मुक्त होण्यासाठीं अष्टांगमार्ग हीं चार आर्य सत्यें होत. हीं प्रत्येकास समजणें इष्ट आहे. मला तीं समजलीं आहेत. हे महंत हो, याप्रमाणें माझा विवेक, माझी ज्ञानशक्ति, माझें अंतर्याम, माझे ज्ञानचक्षु हीं उन्मीलित झालीं; आणि माझ्या बुद्धीचा विषय झाला कीं, मला या विश्वांतील विपत्तींचें पूर्ण ज्ञान होऊन मी कृत्यकृत्य झालों. मला सत्यमोक्षाची प्राप्ति झाली."

या आशयाचें भाषण बुद्धानें केलें असें ह्मणतात. हा बुद्धाचा लौकिक पहिला धर्मोपदेश ह्मणून प्रसिद्ध आहे. येथून पुढें बुद्धानें स्व-

धर्मचक्रपरिवर्तनास आरंभ केला. या उपदेशांत बुद्धसंमत धर्ममार्गाचें सार अतिसंक्षेपानें निर्दिष्ट केलें आहे. याच समयींचा बोध बुद्धचरितनामक संस्कृत ग्रंथामध्यें बुद्धघोषनामेंकरून एका बुद्धानुयायी पंडितानें जो लिहून ठेविला आहे, त्याचें सार येथें निवेदन केल्यास बुद्धाच्या बोधपद्धतीचें अल्पमात्र दिग्दर्शन होऊन त्याच्या धर्माचें तत्त्व वाचकांच्या ध्यानांत येईल. हें सार येणेंप्रमाणें आहे:—

"हे भिक्षुजनहो, इंद्रियें स्वाधीन ठेवण्याच्या संबंधानें दोन अतिशयित परस्परविरुद्ध असे मार्ग जनांत प्रचलित आहेत. एक असा कीं, ग्राम्य विषयसुखाचें अतिरिक्तपणें सेवन करून इंद्रियशांति करूं पाहणें; आणि दुसरा देहास नानापरी क्लेश व दुःख होईल अशा व्रतोपवासादि तपश्चरणाच्या मार्गाचें अवलंबन करून इंद्रियदमन करूं पाहणें. परंतु हे दोन्ही मार्ग अत्यंत निषिद्ध व निरर्थक होत. यांचा खऱ्या ब्रह्मचर्यास, वैराग्यास किंवा इंद्रियनिग्रहास कांहींएक उपयोग होत नाहीं. यांपासून निर्वेद ह्मणजे औदासीन्य, निरोध ह्मणजे मोहनिवृत्ति आणि मुक्ति हीं प्राप्त होत नाहींत. यांपासून सत्यज्ञान, बोध व निर्वाण हीं कदापि प्राप्त व्हावयाचीं नाहींत. तपश्चरणादिकांचें अवलंबन करून देहास क्लेश व दुःख देण्यांत यत्किंचित् ही अर्थ नाहीं अशी माझी खात्री झाली आहे. या संसारांतील किंवा आमुष्मिक जें सुखदुःख त्याविषयीं मी बेफिकीर झालों आहें. मला मोक्षाचा एक मध्यम मार्ग सांपडला आहे. त्याचा बोध सर्व जगास करण्याचा मी दृढ संकल्प केला आहे.

"मी जो धर्ममार्ग शोधून काढला आहे, त्यांत प्रारंभीं चार आर्य सत्यें असून तो अष्टांग आहे. या मार्गाच्या योगानें मोक्षसाधक ज्ञान प्राप्त होईल. ह्या मार्गाचें निश्चयानें अवलंबन व्हावयास मनोनिग्रहाची अत्यंत आवश्यकता आहे. आचरणासंबंधी सर्व निर्बं-

यांचा आधार मनोनिग्रहावर आहे. जीवित कायम आहे तोंपर्यंत मी निर्दिष्ट केलेल्या अष्टांगमार्गानें धैर्यानें व निश्चयानें चालावें, ह्मणजे निःसंशय मोक्षसिद्धि होईल.

"कोणी ह्मणतात कीं, स्वधर्माप्रमाणें वागलें असतां या संसाराचें सार्थक्य होतें. कोणी सांगतात कीं, देहावसानानंतर आत्म्याचें रक्षण झालें असतां त्यामुळें मोक्ष प्राप्त होतो. कोणी बोलतात कीं, हें सर्व कांहीं स्वाभाविक आहे. कोणांचें असें ह्मणणें आहे कीं, हें पूर्वकृत कर्माचें फल आहे. कोणी तर असें प्रतिपादन करितात कीं, हें सारें ईश्वराधीन आहे. जर आत्म्याच्या दैवयोगाप्रमाणें पुण्य आणि पाप हीं उत्पन्न होतात हें खरें ह्मणावें, तर मनुष्य पुण्यकर्मी नसला तरी दैववान् कां असूं नये? या संसारामध्यें रूपगुण-संपन्नता, धनाढ्यता, सुखानुभव इत्यादि गोष्टींच्या संबंधानें जो एवढा भेद आढळतो त्याचें कारण काय असावें बरें? पूर्वकर्म नाहीं ह्मणावें तर येथें इष्टानिष्टाचा अनुभव कसा घडतो? पूर्वकर्माच्या अनुरोधानें आपल्या हातून या संसारांत बरीं वाईट कर्मे होतात असें मानण्यांत कितपत तथ्य आहे बरें? इष्टापासून जर इष्ट उत्पन्न होतें ह्मणावें तर अनिष्टापासून अनिष्ट उत्पन्न होतें ह्मटलें पाहिजे. तेव्हां दुष्कर व अनिष्ट असें जें तप त्यापासून इष्ट जो मोक्ष तो कसा प्राप्त व्हावा? कोणी अप्रबुद्ध जन असें ह्मणतात कीं, या सर्व सृष्टीचें कारण ईश्वर आहे. परंतु ईश्वरानें जर सर्व सृष्टि उत्पन्न केली ह्मणावें तर ती इतकी विसदृश कां असावी? कारण समान कारणापासून समानच कार्य-सिद्धि झाली पाहिजे. याप्रमाणें आस्तिक व नास्तिक व्यर्थ वाक्कलह माजवून स्वतांच्या दुष्कर्माच्या योगानें या दुःखमय संसारामध्यें रख-डत असतात. ज्यांचे विचार चांगले असतात व ज्यांचें आचरण शुद्ध असतें, आणि त्याचप्रमाणें जे काया, वाचा व मन यांचें संयमन क-

रितात, त्यांस सत्यज्ञानाचा लाभ होऊन ते चांगल्या लोकाप्रत जा-तात. जे या संसारांत रमून जातात, त्यांस सहस्रशः क्लेश प्राप्त हो-तात. त्यांस जन्ममरण पुनः पुनः प्राप्त होऊन जरा, व्याधि, विपत्ति व मृत्यु हीं प्राप्त होतात. या संसारामध्यें जन्मजरादि कशीं प्राप्त होतात याविषयीं प्रतिपादन करणारे पुष्कळ आहेत. परंतु या संसा-रापासून सर्वतोपरि निवृत्त होऊन जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून मुक्त हो-ण्याचा उपाय एकासही ठाऊक नाहीं.

हा देह पंचस्कंधात्मक असून पंचभूतांपासून उद्भवला आहे. हा केवळ शून्यवत् असून याच्याठायीं आत्मा नाहीं. या संसृतीची उ-त्पत्ति एका कार्यकारणसंघानें* झाली आहे. ह्या कार्यकारणसं-घाचा निरोध करावा तेव्हां या संसारापासून निवृत्ति होऊन जन्म-मरणादिकांपासून अक्षयींची मुक्ति होते. आतां या कार्यकारणसं-घाचें यथाक्रम प्रतिपादन करितों. तें चित्त निर्मल व एकाग्र करून ऐका. या संसाररूप विषवृक्षाच्या मुळाशीं अविद्यावासना आहे. ह्या अविद्यावासनेच्या योगानें संस्कार उत्पन्न होतात. संस्कारांच्या यो-गानें काया, वाचा व मन हीं उत्पन्न होऊन विज्ञान उद्भवतें. विज्ञानाच्या योगानें पंच ज्ञानेंद्रियें व अंतरिंद्रिय जें मन तें अशीं सहा इंद्रियें उत्पन्न होतात. यांपासून नामरूप उत्पन्न होतें. याप्रमाणें नामरूपात्मक शरीर उद्भवलें म्हणजे सहा इंद्रियांचीं स्थानें उत्पन्न होतात. या इंद्रियांचा बाह्य विषयांशीं संबंध झाला म्हणजे त्यास स्पर्श असें म्हणतात. या सहा इंद्रियांच्या स्पर्शाच्या अनुभवास वे-दना असें म्हणतात. या वेदनेपासून तृष्णा उत्पन्न होते. तृष्णेमुळें उ-पादान म्हणजे सतत जीवनप्रीति उत्पन्न होते. प्रीतीमुळें कामनादि-कांचा उद्भव होतो. उपादानापासून हा भव उत्पन्न होतो. हा भव

* याला बौद्धसंमतधर्मग्रंथांत प्रतीत्यसमुत्पाद म्हटलें आहे.

काम, रूप किंवा अरूप एतद्रूप असतो. या भवामुळें नाना योनी-प्रत जावें लागतें. यास जाति असें ह्मणतात. या जातीपासून जरा, मरण, शोक आदिकरून उद्भवतात. तेव्हां या अनिष्टांचें निवारण करावयाचें असल्यास ह्या कार्यकारणसंबंधाचा क्रमानें निरोध केला पाहिजे.* याप्रमाणें हें संसृतिचक्र आहे. हें पुनः पुनः परिवर्तन पावून प्राणिमात्रास रोगजरामरणादिकांपासून क्लेश सोसावे लागतात. तेव्हां यांपासून योग्य मार्गानें मुक्त होऊन सर्व अस्तित्वापासून विराम पावावें. तर हे महंतहो, भवबंधापासून मुक्त होण्यास साधनीभूत असें हें ज्ञान प्राप्त करून घेऊन सर्व दुःखाचें मूळ जी अविद्या तिचें प्रयत्नें-करून छेदन करावें. याप्रमाणें भवबंधनापासून मुक्तता होऊन तुह्मी निर्मलात्मे व्हाल. मग तुह्मांस अर्हत् ही पदवी प्राप्त होऊन तुह्मी निर्वाणाचे अधिकारी व्हाल."

हें त्याचें धर्मतत्त्व ऐकून त्या महंतांची चित्तवृत्ति प्रसन्न होऊन आ-पणांस याच्यापासून मोक्षसाधक सत्यधर्मप्राप्ति खास होईल असें त्यांला वाटलें. परंतु त्यांनीं त्याच्या धर्ममार्गाचें अवलंबन करण्यापूर्वी त्या-च्याशीं पुष्कळ वादविवाद करून आपल्या संशयांचें निवारण करून घेतलें असें ह्मणतात. या पांच महंतांमध्यें कौन्डिन्यनामक एक महंत होता. त्यानें बुद्धाचें शिष्यत्व पहिल्यानें पत्करिलें. ह्मणून यास प्रथम बुद्धशिष्य ह्मणतात. याला बुद्धाचा धर्मोपदेश उत्तम प्रकारें समजला असल्याकारणानें याला आज्ञातकौन्डिन्य असें ह्मणत असत.

या पांच असामींपैकीं एकानें अशी शंका घेतली कीं, तपश्चर्या केल्यापासून मोक्षसिद्धि कदापि व्हावयाची नाहीं. या शंकेचें समाधान बुद्धानें येणेंप्रमाणें केलें: " तपश्चर्या करण्यामध्यें कांहींच अर्थ नाहीं, असें मला स्वानुभवावरून कळून आलें आहे. तरी पण मनुष्यानें

* या क्रमाचें निरूपण मागें १२१ व्या पानावर केलें आहे.

याच्या उलट सर्व जगाच्या सामान्य प्रवृत्तीप्रमाणें ऐहिक सुखापभोगामध्यें गुंग होऊन जाऊं नये. त्याचप्रमाणें ऐषआरामाचे विषय प्राप्त करून घेण्याच्या किंवा द्रव्यादि संपादनाच्या खटपटीस बिलकूल लागूं नये. तर या दोन्ही क्रमांच्या मधला मार्ग मनुष्यानें धरावा हें उत्तम. केवळ मांसमत्स्यादियुक्त अन्नाचें सेवन करण्यापासून निवृत्त झाल्यानें, किंवा दिगंबरवृत्ति धारण केल्यानें, किंवा जटा वाढवून किंवा मुंडन करून काषायवस्त्रें परिधान केल्यानें, किंवा राख, माती वगैरे अंगास फांसल्यानें किंवा पंचाग्निसाधन केल्यानें मनुष्याचें चित्त निर्मळ होईल असें कोणीं कदापि समजूं नये. तर केवळ अविद्यामूलक मोहापासून तो निवृत्त झाला पाहिजे. श्रुतिपठन केल्यानें दक्षिणादिकें करून ब्राह्मणतर्पण किंवा यज्ञादिकेंकरून देवतातर्पण केल्यानें, किंवा शीतोष्णादिकांच्या सेवनानें देहदंडन केल्यानें, किंवा अमरत्व प्राप्त होण्यासाठीं इतर तपश्चर्या केल्यानें मनुष्यास मोक्षप्राप्ति होत नाहीं. तर तो अविद्यामूलक मोहापासूनच मुक्त झाला पाहिजे. क्रोध, अहंपणा, मोह, मत्सर, आत्मस्तुति, परनिंदा, उद्दामत्व, दुर्बुद्धि, दुराग्रह, दंभ, अमित आहारविहार इत्यादिकांमुळें अमंगलत्व उत्पन्न होतें. केवळ मांसाहार केल्यानें तें प्राप्त होतें असें कोणी समजूं नये. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, सदरीं सांगितलेल्या दोन्ही मार्गांचा परित्याग करून मी सांगतों तसा मध्यम मार्ग स्वीकारावा. जो मनुष्य ह्या देहास विनाकारण दंडितो, तो हतवीर्य होऊन त्याच्या चित्तास व्यामोह होतो; आणि भ्रामक विचार त्याच्या मनांत उद्भवतात. फार काय पण देहदंडन हें या लोकींचें व्यावहारिक ज्ञान सुद्धां प्राप्त करून घेण्यास बिलकूल अनुकूल नाहीं. तेव्हां इंद्रियदमन या उपायानें होईल म्हणणें हें सहसा युक्त नव्हे. जो आपला दीप उदकाच्या योगानें पेटवूं पाहतो, त्याला तमाचा नाश शक्य नव्हे; किंवा जो कुजून सडून गे-

केल्या इन्धनाच्या योगानें अग्नि प्रदीप्त करूं पाहतो, त्याला तो कदापि पेटावयाचा नाहीं. देहदंडन हें पीडादायक, व्यर्थ व निष्फळ आहे. अत्यंत कष्टमय स्थितींत राहून जीवित कंठिलें तरी मनुष्याच्या ठायींचा अहंभाव कदापि जात नसतो. हा अहंभाव जाण्यास वासनारूप अग्नीचा उपशम झाला पाहिजे. जोंपर्यंत हा अहंभाव कायम राहून ऐहिक किंवा आमुष्मिक सुखाची स्पृहा मनुष्याच्या ठायीं कायम असते, तोंपर्यंत नुसत्या देहदंडनाचा कांहींएक उपयोग होत नाहीं. परंतु ज्याचा अहंभाव निमाला असतो तो वासनामुक्त होतो. त्याला ऐहिक किंवा आमुष्मिक सुखाची इच्छा कदापि व्हावयाची नाहीं; आणि तो निसर्गप्रवृत्तीस अनुसरून आपल्या गरजा भागवीत असला तरी त्यांपासून त्यास कोणताही दोष जडत नसतो. यास्तव त्यानें देहाच्या गरजेप्रमाणें अन्नोदकादिकांचें नियमितपणें खुशाल सेवन करावें. पुष्करणीमध्यें उगवलेल्या कमलपुष्पास ज्याप्रमाणें उदक भिजवीत नाहीं, तद्वत् अशा मनुष्यास दोषस्पर्श होत नाहीं. परंतु हेंही लक्षांत वागविलें पाहिजे कीं, सर्व प्रकारची विषयासक्ति ही आपणांस दुर्बळ करणारी असते. विषयासक्त मनुष्य आपल्या वासनांचा दास बनतो. विषयसुखाची लालसा धरून तत्प्राप्त्यर्थ प्रयत्न करणाऱ्या मनुष्यास हीनता व नीचता हीं प्राप्त होतात. परंतु जीवितरक्षणास ज्या वस्तूंची अपेक्षा असते, त्या मिळविणें यांत कांहीं अनिष्ट नाहीं. आपला देह निरोगी स्थितींत राखणें हा आपला धर्म आहे. या धर्माप्रमाणें आपण वर्तलों नाहीं तर आपला ज्ञानदीप चांगल्या प्रकारें पाजळणें आपणांस दुष्कर होईल; आणि आपलें चित्त दृढ व शुद्ध राखण्यास आपण असमर्थ होऊं. येणेंप्रमाणें माझा धर्ममार्ग केवळ मध्यम आहे. निरर्गल सुखोपभोग व निःसीम देहदंडन हे उभय मार्ग माझ्या मतें निषिद्ध होत."

याप्रमाणें त्या भिक्षूंच्या संशयांचे निवारण करण्यास बुद्ध सर्वदा तत्पर असे. त्यांनीं अवलंबिलेला तपश्चरणमार्ग व्यर्थ असून क्लेशमूलक आहे असें प्रतिपादन करून त्यानें त्यांस त्या मार्गापासून परावृत्त केलें.

या महंतपंचकापैकीं आणखी एका महंतानें अशी शंका घेतली कीं, आत्मा अमर आहे, तेव्हां त्याला अक्षय सुखप्राप्ति होईल असें कांहीं तरी आपणांस या जीवितांत करणें उचित होय. परंतु तुमच्या धर्ममार्गांत तर अशाविषयीं कांहींच उपदेश नाहीं हें कसें? या शंकेचें समाधान करीत होत्साता बुद्ध पुढीलप्रमाणें आत्मतत्त्वाची नश्वरता सिद्ध करितोः—

"हें जें ह्मणून उत्पन्न झालें आहे त्याला लय आहे. यास्तव आत्म्याविषयींची चिंता केवळ व्यर्थ होय. हें आत्मतत्त्व केवळ मृगजलवत् आहे, आणि जी पीडा त्यास होत आहेशी भासते ती सारी भासमय आहे. निद्रित मनुष्यास भयंकर स्वप्नें पडून आपण केवळ घोर विपत्तींत आहों असा भास होऊन तो त्या स्वप्नसृष्टींत मोठमोठ्यानें रुदन करीत असतो; तथापि तो जागृत होतांच ते सर्व अनुभव तत्काळ विनष्ट होऊन आपल्या भासमय कष्टप्रद स्थितीबद्दल त्यास नवल वाटतें. असाच प्रकार मानीव आत्मतत्त्वाचा आहे. याविषयींचें वास्तव ज्ञान प्राप्त होऊन मनुष्य प्रबुद्ध झाला असतां या आत्मतत्त्वाविषयींच्या ममत्वाचा तत्काळ निरास होतो. जो अज्ञानरूप निद्रेपासून जागृत होतो, त्यास बुद्ध ह्मणावयाचें. अशा मनुष्यास आपल्या सर्व चिंता, आशा, व पीडा व्यर्थ आहेत असें वाटत असतें. कोणा एका मनुष्याची गोष्ट अशी आहे कीं, तो स्नान करून चालला असतां त्याचा पाय एका ओल्या दोरीवर पडला. तेव्हां तो सर्प आहे असें त्यास वाटून त्याच्या मनांत भीतीची धडकी बसली. या भीतीनें तो

थरथरां कापूं लागला; आणि त्या भासरूप सर्पानें आपणास दंश केला असें वाटून तो अंगांत विषप्रवेश झाल्यासारखे सर्व चाळे करूं लागला. इतक्यांत त्याला कोणी असें दाखवून दिलें कीं, ज्यास तो भ्रमानें सर्प मानीत होता, ती केवळ दोरी होती, तेव्हां त्याची सर्व भीति नाहींशी होऊन तो पूर्व स्थिति पावला; आणि आपल्या भ्रमिष्टपणाचें त्याला नवल वाटलें. ज्याला आत्मतत्त्वाची असिद्धि पटली असून जो वासंबंधानें वाटणारी चिंता, दुःख व आशा हीं केवळ भासमय, स्वप्नवत् किंवा मृगजलवत् होत असें पाहतो, त्याच्या मनाची स्थिति सदरील रज्जूस सर्पभ्रमानें भिणाऱ्या मनुष्यासारखीच होते. ज्याची आत्मपरता विनष्ट झाली आहे तो पुरुष धन्य होय. ज्याची सर्व चिंता दूर होऊन ज्यास शांति प्राप्त झाली आहे तो पुरुष धन्य होय. ज्यास सत्यधर्मरहस्य समजलें आहे तो पुरुष धन्य होय. ज्याला सत्य सांपडलें आहे तो धन्य होय. सत्य जें आहे तें उदात्त असून चारु आहे. सत्याच्या योगानें तुमची अनिष्टापासून मुक्ति होईल. या जगामध्यें सत्याव्यतिरिक्त अन्य कांहींही मोक्षप्रद नाहीं. सत्याचें तुह्मांस जातीनें आकलन झालें नाहीं किंवा त्याचें वासंग्य तुह्मांस उग्र आहेसें भासलें, किंवा तें तुह्मांस प्रथमारंभीं अग्राह्यसें वाटलें, तथापि त्यावरची श्रद्धा सोडूं नका. सत्याहून दुसरें कांहींएक श्रेष्ठ नाहीं. त्यांत फेरफार करण्याचें सामर्थ्य कोणासही नाहीं. त्यांत सुधारणा करण्याची शक्ति कोणासही नाहीं. तस्मात् सत्यावर भरंवसा ठेवून तदनुसार स्ववर्तन ठेवावें. असत्याच्या योगानें मनुष्याच्या मनास भ्रांति होऊन तो सन्मार्गच्युत होतो. भ्रमांच्या योगानें नाना विपत्ति उद्भवतात. भ्रम मनुष्यास जालीम मद्यांप्रमाणें प्रमत्त करितात. परंतु हे भ्रम फार वेळ टिकत नाहींत; आणि तुह्मांस त्यांमुळें फारच त्रास व दुःख होतें. अहंभाव हा सर्व संतापाचें मूळ आहे. तु-

क्षणांत निरास पावणाऱ्या आभासवत् किंवा स्वप्नवत् आहे. परंतु सत्य जें आहे तें हितकारी असून परम उदात्त आहे. तें अविनाशी आहे. सत्याहून दुसरें कांहींही शाश्वत नाहीं. कारण एक सत्यच कायतें अनंत काल कायम रहाणारें आहे. मी जें हें धर्मचक्रपरिवर्तन करणार आहें, त्याच्या आरी शुद्धाचरणाचे नियम होत. न्याय ही त्या आरींची समान लांबी होय. ज्ञान हें या चक्राचें लोहवलय ( धांव ) होय. विनय आणि विचारशीलता हीं या धर्मचक्राच्या नाभी होत. या नाभीमध्यें सत्याचा अचल अक्षदंड प्रतिष्ठित केला आहे. विपत्तीचें अस्तित्व, विपत्तीचें कारण, विपत्तीचें निवारण करण्याचा उपाय, आणि विपत्तीचें निवारण ह्या चार आर्य सत्यांचें परिज्ञान ज्याला होईल, त्याला सन्मार्गावलंबन घडेल. या मार्गामध्यें योग्य मतें हीं त्याला मशालीप्रमाणें प्रकाशप्रद होतील. योग्य उद्देश हे त्याचे मार्गदर्शक होतील. योग्य भाषण हें या मार्गांत जागोजाग वसतीस रहाण्याचें ठिकाण होईल. योग्य आचरण हें या मार्गांत सरळ उभें चालणें होईल. योग्य रीतीनें चरितार्थास लागणारे पदार्थ मिळविणें हें या मार्गांत जागोजाग उपाहार करण्यासारखें होईल. योग्य प्रयत्न हे या मार्गांत ठेवावयाचीं पाउलें होतील. योग्य विचार हा त्याचा श्वासोच्छ्वास होईल; आणि तो या धर्ममार्गांतून जिकडे जिकडे जाईल तिकडे तिकडे शांतीचें राज्य होईल. यासाठीं अष्टांगधर्ममार्गाचें प्रत्येक मुमुक्षूनें अवश्य अवलंबन करावें."

याप्रमाणें बुद्धानें त्या पांच महंतांस स्वसंमत धर्मपंथाचा उपदेश केला, तेव्हां त्यांस तो पटून ते बुद्धाचे अनुयायी झाले. त्यांची आत्म्याठायीं श्रद्धा दृढ झालेली पाहून बुद्धानें त्यांना आणखी असा उपदेश केला कीं, "अहो भिक्षूंनो, ह्या माझ्या धर्मपंथाचें पूर्ण ज्ञान मिळवून विपत्तीचा नाश करण्याचा संकल्प करा; आणि या संकल्पाच्या

सिद्धीसाठीं आपल्या आचरणाची शुद्धता सतत राखा. हें माझें धर्ममत जो विचार करील त्यास पटण्यासारखें आहे. केवळ मी सांगतों म्हणूनच त्यावर श्रद्धा ठेवूं नये. हें माझें धर्ममत जो समजून घेईल त्याचें निश्चयानें कल्याण होईल. या माझ्या मताच्या साहाय्यानें मनुष्य सदाचारी होऊन तो प्रामाणिकपणानें आणि न्यायानें या जगांत वर्तू लागेल; आणि त्याला सत्यास अनुसरून वागतां येईल. तर हे महंत हो, आपण दया आणि धर्म यांच्या स्नेहपाशांनीं परस्परांशीं बद्ध होऊन परस्परांचे बंधु होऊं, आणि सर्व जगास न्यायानें आणि नीतीनें वर्तन करण्यास शिकवूं."

या पांच महंतांस आपले अनुयायी केल्यावर बुद्ध काशीजवळील मृगदावनामक वनामध्यें राहूं लागला. हें वन फार रमणीय असून यांत पुष्कळ मोठमोठे वृक्ष होते. या वृक्षांखालीं बसून बुद्ध आपल्या शिष्यजनांस स्वधर्मोपदेश करीत असे. आसपासच्या गांवांतील लोकांत त्याची कीर्ति लवकरच पसरून त्याचा उपदेश ऐकावयास लोकांची नेहमीं गर्दी जमत असे; आणि त्याचें तें गंभीर व मनावर ठसण्यासारखें भाषण ते अगदीं चित्त देऊन ऐकत असत. तो जे स्वसंमत धर्मसिद्धांत त्यांस समजून सांगत असे, त्यांवर श्रोतृजन शंका घेऊन प्रतिपृच्छा करीत. या शंकेचें निवारण बुद्ध मोठ्या उत्साहानें व शांतपणें करीत असे. ही अशी धर्मचर्चा त्या वनांतील वृक्षाखालीं बसून ते तासांचे तास करीत असत. त्याचे श्रोते काशीसारख्या पुण्यक्षेत्रांतील विद्वान् व शोधक ब्रह्मवृंदापैकीं असल्याकारणानें हा ऊहापोह मोठा मार्मिकपणाचा होत असे. या अशा वादपटु ब्राह्मणांशीं भवतिनभवति वेळोवेळां करून बुद्धाच्याठायीं उत्तम प्रकारचें वाक्चातुर्य विकसित होऊन स्वसंमत धर्ममतांचें समर्थन करण्याचें सामर्थ्य त्याच्याठायीं उत्तम प्रकारें प्रतीत झालें, तो आत्याच मोठा बुद्धिवान् असून त्या

काळीं प्रचलित असलेल्या बहुतेक धर्ममतांचें ज्ञान त्यानें संपादन करून त्यांत कितपत तथ्य आहे तें, सतत विचार करून, व तीं धर्ममतें प्रतिपादन करणाऱ्या जनांशीं प्रसंगोपात्त वादप्रतिवाद करून, उत्तम प्रकारें पाहिलें होतें; यास्तव त्याच्या उपदेशाचा प्रभाव सामान्य लोकांच्या मनांवर उत्तम प्रकारें होत असे. त्याचा धर्मबोध अगदीं साधा असे. त्याचे धर्मसिद्धांत सामान्य जनांस सहज समजणारे असत. वेदांतादि ज्या गहन तत्त्वज्ञानपद्धति त्या वेळीं प्रचलित होत्या, त्या सामान्य बुद्धीच्या मनुष्यांस सहज समजणाऱ्या नसत. त्यांचे कित्येक सिद्धांत तर अत्यंत गूढ असून मोठमोठ्या ज्ञाते म्हणविणाऱ्या जनांसही ते पूर्णपणें समजत नसत. यास्तव या तत्त्वपद्धतींचा प्रसार सार्वत्रिक असा कधींच झाला नाहीं. पुनः या पूर्वकालीन धर्मपंथांचें ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास कांहीं अधिकार लागत असे. हा अधिकार सर्व वर्णांच्या व सर्व स्थितींतल्या लोकांस सारखाच साध्य नसे. कित्येकांस तर हा अधिकार मुळींच नसे. परंतु बुद्धाच्या धर्ममताचा प्रकार असा मुळींच नव्हता. त्याचा प्रारंभापासूनच असा निर्धार झाला होता कीं, आपण जो मोक्षमार्ग शोधून काढला आहे त्याचें ज्ञान एकंदर मनुष्यजातीस करून द्यावयाचें. या निर्धाराप्रमाणें वागतांना त्याला आपल्या धर्ममतांचें निरूपण जितकें साध्या प्रकारें करवेल तितकें करण्याविषयीं तो सर्वदा प्रयत्न करीत असे. यामुळें त्याचा धर्ममार्ग सर्वांस सुलभ झाला. उच्चनीच, अज्ञप्राज्ञ, स्त्रीपुरुष असा कांहींच भेदाभेद न करितां बुद्ध आपला धर्ममार्ग जनांस समजून सांगत असल्या कारणानें त्याच्या जवळ सर्व प्रकारचे जन धर्मोपदेश ऐकण्यास जाऊं लागले.

वरीं सांगितल्याप्रमाणें ते पांच महंत बुद्धाचे अनुयायी झाल्या नंतर यश नांवाचा एक श्रीमंत घराण्यांतला तरुण पुरुष बुद्धाचा

अनुयायी झाला. त्याची हकीकत येथें थोडक्यांत सांगतों. यश हा एका धनाढ्य वैश्याचा पुत्र होता. हा इतर लोकांप्रमाणें मृगदावनांत वेळोवेळां जाऊन बुद्धाचा उपदेश ऐकत असे. एके दिवशीं रात्रीं तो बिछान्यावर पडून बुद्धकृत धर्मोपदेशाचें मनन करीत असतां, त्याच्या मनांत या जगांतील विपत्तींचा विचार येऊन त्याचें चित्त अत्यंत उद्विग्न झालें; आणि तो तसाच उठून घरांतील कोणाही मनुष्यास कांहीं न देतां हळूच निघून बुद्ध होता तेथें आला आणि ह्मणाला: "गुरुराज, माझें चित्त शोकाकुल झालें आहे. मला ही संसारांतील विपत्ति पाहवत नाहीं." बुद्ध त्याला ह्मणाला: "माझ्याकडे ये ह्मणजे तुझ्या सर्व शोकांचें व विपत्तीचें निर्मूलन होऊन तुला सत्य धर्माचें ज्ञान प्राप्त होईल. हें ज्ञान सर्व शोकाचा नाश करणारें आहे." मग बुद्धानें त्याला मोठ्या ममतेनें जवळ बसवून घेऊन बोध केला. त्यानें त्यास असा उपदेश केला कीं, हें जें जीवित आपणांस प्राप्त झालें आहे, त्याचें सार्थक्य लोककल्याणासाठीं अहर्निश झटल्यानें होण्यासारखें आहे. त्याचप्रमाणें आपण सर्वदा नीतीनें वागलें पाहिजे. या संसारांत ज्या वासना नित्यशः आपल्या चित्तांत उद्भवून आपणास सदोदित त्रास देत असतात, त्या केवळ व्यर्थ असून पापमूलक व अनर्थोत्पादक असतात. याप्रमाणें त्यास नानापरी बोध करून त्यानें स्वसंमत धर्ममार्गाचें विवरण केलें. हा सारा बोध यशाच्या हृदयांत इतका पूर्णपणें बिंबला कीं, तो त्याचा तत्काळ शिष्य झाला. त्याचे ज्ञाननेत्र उन्मीलित होऊन त्याचा शोक व संताप सारा दूर झाला. त्याला मोक्षाचा सत्यमार्ग स्पष्टपणें दिसूं लागला. याप्रमाणें त्याची वृत्ति पालटून संसाराविषयीं त्याच्या मनांत परम वैराग्य उत्पन्न झालें. त्याच्या अंगावर बहुमोल सुवर्णरत्नादिकांचे अलंकार होते. त्यांकडे पाहून तो मनांत लज्जित होत्साता ते तो अंगावरून काढूं लागला. तेव्हां बुद्धानें त्याचें

मनोगत जाणून म्हटलें कीं, "हे तरुण पुरुषा, आपला देह रत्नादिकांनीं अलंकृत असला तरी आपलें चित्त इंद्रियदमनास समर्थ असतें. बाह्य वेशाचा धर्माशीं कांहींएक संबंध नाहीं. त्याच्यामुळें चित्ताच्याठायीं कोणताच दोष उत्पन्न होण्यासारखा नाहीं. जो महंतपणाचा मोठा डौल घालून संन्यासवृत्तीस अनुरूप असा वेश धारण करितो, त्याच्या चित्तांत संसारसुखलालसा वास करण्याचा संभव असतो. एकादा मनुष्य निर्जन अरण्यामध्यें वास करीत असूनही जर संसारांतील निरर्थक सुखविषयांची लालसा धरूं लागला, तर तो केवळ संसारी समजावयाचा. परंतु एकादा मनुष्य संसारांत राहून इतर संसारी मनुष्यांप्रमाणें अन्नवस्त्रादिकांचा उपभोग घेत असला, व त्याचें चित्त मोक्षसाधक धर्माकडे वळून तो तत्संबंधी विचारामध्यें गर्क होत असला, तर तो योग्य पुरुष होय. ज्यांच्या चित्तांतून अहंभाव नाहींसा झाला आहे, ते विरागी असोत कीं संसारी असोत; मला ते दोन्ही सारखेच वाटतात.

याप्रमाणें सत्यधर्मबोध श्रवण केल्यावर यशानें संसारत्याग करून महंतदीक्षा धारण केली; आणि पीतवस्त्र परिधान करून बुद्धाच्या महंतमंडळांत तो सामील झाला.

इकडे यशाचा पिता त्याचा शोध करीत बुद्ध होता तेथें आला; आणि बुद्धाला पुसूं लागला कीं, 'हे गुरुराज, माझ्या पुत्रास आपण पाहिलें काय ?' बुद्ध म्हणाला: 'आंत ये म्हणजे तुझा पुत्र तुझ्या दृष्टीस पडेल.' तेव्हां तो हर्ष पावून त्याच्या मागून गेला, आणि जेथें त्याचा मुलगा बसला होता तेथेंच जाऊन बसला. पण त्यानें आपल्या पुत्रास ओळखलें नाहीं. मग बुद्धानें त्याला धर्मबोध केला. तो श्रवण करून त्याला तो सत्य वाटला; आणि तो म्हणाला: "हे महागुरो, आपण जें बोललां तें सत्य आहे. जी गोष्ट आजपर्यंत

जनांस कळली नव्हती ती आपण त्यां समजून सांगत आहां. आज-पर्यंत आडमार्गांत भटकत असणाऱ्या जनांस आपण हा सन्मार्ग दाखवीत आहां. आपण पेटविलेल्या या ज्ञानदीपाच्या योगानें ज्यांस नेत्र आहेत त्यांला आपल्या आसमंतात्भागीं काय आहे तें स्पष्टपणें दिसण्यासारखें आहे. तर हे बुद्धगुरो, मी आपणास शरण आहें. आपण प्रगट केलेल्या धर्ममताचा मी आश्रय करितों. मी आपल्या महंतमंडळांत सामील होऊं इच्छितों. तर हे भगवान्, आजपासून मी आपला शिष्य होऊन आपल्या संनिध आमरण रहाण्याचा निर्धार करितों." इतकें बोलून मग तो आसपास पाहूं लागला तों त्याचा पुत्र यश त्याच्या जवळ बसलेला त्याच्या दृष्टीस पडला. त्याला पाहतांच तो गहिंवरून ह्मणाला: 'बेटा यशा, तुझी माता तुझ्या-साठीं शोकाकुल झाली आहे. तर तूं माघारीं जाऊन आपल्या मातेचें समाधान कर.' हे पित्याचे शब्द ऐकून यशानें बुद्धाकडे पाहिलें. तेव्हां बुद्ध त्याच्या पित्याला ह्मणाला: 'यशानें पुनः संसारी बनून इहलोकींच्या सुखविषयांचा उपभोग पूर्ववत् घ्यावा अशी तुझी इच्छा आहे काय?' यावर त्यानें असें उत्तर केलें कीं, 'यशाला तुमच्याजवळ राहून हित वाटत असल्यास त्यानें तसें करावें. त्याला माझी हरकत नाहीं. या संसृतिपाशापासून तो मुक्त झाल्यास फारच चांगलें आहे.' मग बुद्धानें त्या दोघांही पितापुत्रांस आणखी बोध करून त्यांचें चित्त प्रसन्न केलें. हा बोध आटोपल्यावर तो वैश्य ह्मणाला: 'गुरुराज, आपण आज माझ्या गृहीं सर्व शिष्यजनांसह भोजनास यावें; आणि ह्या माझ्या पुत्रासही बरोबर घ्यावें.' हें त्याचें प्रेमाचें आमंत्रण स्वीकारून बुद्ध आपला झगा घालून व हातांत भिक्षापात्र घेऊन यशासहवर्तमान त्या व्यापाऱ्याच्या घरीं गेला. बुद्ध आ-पल्या घरीं आलेला पाहून यशाची आई आणि स्त्री या धावून जाऊन

त्याच्या पायां पडल्या आणि त्याच्या जवळ जाऊन बसल्या. मग त्यानें त्या दोन्ही स्त्रियांला अनुलक्षून पुष्कळ बोध केला. तो इतका सरळ व सोपा होता कीं, त्या स्त्रियांला तो सगळा समजला. आणि त्या बोलल्याः 'हे भगवान्, आपण ज्या सत्याचा बोध केला तें परम सौख्य देणारें आहे. यास्तव आह्मी तुह्माला शरण आहों. आह्मांस तुमचें धर्ममत कबूल आहे. आपल्या शिष्यवर्गांत सामील होण्यास आह्मी तयार आहों.' ह्या बुद्धाच्या पहिल्या स्त्रीशिष्य होत.

त्या यशाचे विमल, सुबाहु, पुण्यजित, व गवांपति असे चौघे मित्र होते. त्यांनीं जेव्हां ऐकिलें कीं, यशानें आपले केश काढून व पीत वस्त्र परिधान करून वैराग्य धारण केलें, तेव्हां त्यांनीं आपल्या मनांत असा विचार केला कीं, यशानें ज्यापेक्षां ह्या धर्ममताचा अंगीकार करून वैराग्य धारण केलें, त्यापेक्षां तें असामान्य धर्ममत असलें पाहिजे. कारण यश हा मोठा शहाणा व सद्गुणी आहे. तो असा अकस्मात फंदांत विनाकारण पडावयाचा नाहीं. असा विचार करून ते तो होता तेथें गेले. त्यांला पाहून यश बुद्धाला ह्मणाला. 'भगवान्, कृपा करून या माझ्या प्रिय मित्रांस स्वधर्मामृत पाजावें.' ह्या त्याच्या विनंतीप्रमाणें बुद्धानें त्यांस धर्मोपदेश केल्यावरून त्यांच्या मनाचा पालट होऊन ते त्याला शरण जाऊन बुद्धाच्या शिष्यसंघांत सामील झाले.

याप्रमाणें बुद्ध एकामागून एक असे शिष्य मिळवीत गेला. जो तो त्याचा बोध ऐकण्यास मोठ्या उत्साहानें येऊन त्याचा शिष्य बनत असे; आणि मग आपलें आचरण शुद्ध करून या संसारतापापासून मुक्त होत असे. आपल्या शिष्यसंघाची संख्या साठांपर्यंत आली असें पाहून त्यानें त्यांपैकीं योग्य व हुशार अशांस इतर ठिकाणच्या लोकांस बोध करण्यासाठीं रवाना केलें. तो त्यांस ह्मणालाः "आपलें

सर्व बंधनांपासून मोचन झालें आहे. परंतु इतर जन या संसार-दुःखानें ग्रस्त झाले आहेत. अशा जनांच्या कल्याणासाठीं तुम्ही जागोजाग फिरत रहा. त्यांची तुम्हांस दया यावी हें युक्त होय. तुम्हांस जसा आनंद प्राप्त झाला आहे, तसा त्यांसही प्राप्त करून देण्यास तुम्हीं झटावें. तुम्ही एक एक जण एका एका वाटेनें निरनिराळ्या गांवीं जा; आणि माझ्या धर्ममार्गाचा त्यांला बोध करा. हा माझा धर्ममार्ग सर्व प्रकारें शुद्ध व पवित्र आहे अशी त्यांची खात्री करा. पवित्राचरणाची महती केवढी आहे आणि त्यापासून आपलें किती कल्याण होण्यासारखें आहे, हें त्यांला नीट समजून सांगा. कित्येक जन या संसारांतील मोहजालापासून मुक्त झालेले असतील; पण त्यांस मी शोधून काढिलेल्या मोक्षैकभूत मार्गाचें ज्ञान नसल्यामुळें ते अद्यापि संसारबंधनांमध्यें रखडत असतील. अशा जनांला माझा धर्ममार्ग लवकर समजण्यासारखा आहे. तर त्यांलाही माझ्या मतांचा बोध करा. त्याचप्रमाणें जे जन साधे भोळे असून संसारतापापासून निर्मुक्त होऊं इच्छीत असतील, अशा जनांला माझ्या धर्ममतांचें विवरण होईल तितकें साध्या रीतीनें करून त्यांची समजूत घाला. परंतु जे कोणी माझ्या ह्या पवित्र व सत्य धर्ममार्गाची अवहेलना करितील व तो तुच्छ मानितील, अशा जनांला माझ्या मतांचा कदापि बोध करूं नका. कारण अशा जनांकडून माझ्या धर्ममार्गाची व्यर्थ निंदा व उपहास झाल्यास इतर जनांची त्यावर भक्ति जडावयाची नाहीं. हे भिक्षुजन हो, जेथें जेथें तुम्ही जाल, तेथें तेथें जे योग्य पुरुष तुम्हांस आढळतील, त्यांला माझ्या धर्ममार्गाची दीक्षा देण्याची तुम्हांला मी परवानगी देतों. माझ्या धर्ममतांचा प्रत्येक शब्द व सिद्धांत श्रोतृजनांस नीट मनापासून समजून सांगा. स्वधर्मपंथाचा उपदेश करीत फिरणें हें आपलें परम पवित्र कर्तव्य आहे. हें बजावण्यास आपण यत्कि-

चित्‌ही आळस करितां कामा नये. या माझ्या धर्ममताचा बोध सर्व जातींच्या व पंथांच्या स्त्रीपुरुषांस करा. त्यांच्यासबंधानें कोणताही भेदाभेद ठेवूं नका. आणि जनांस जो बोध करावयाचा, तो कोठें तरी एकांत ठिकाणीं न करितां अगदीं सार्वजनिक रीत्या सर्व लोक ऐकावयास जमतील अशा ठिकाणीं करा. याप्रमाणें गांवोगांव हिंडून सर्वांस सत्यधर्मबोधामृत पाजा. मीही येथें रहात नाहीं. मी येथून उरुविल्वा येथें जातों."

ही स्वगुरूची आज्ञा शिरसा वंद्य करून बुद्धाचे शिष्य गांवगन्ना हिंडत असत. हा हिंडण्याचा क्रम ते आठ महिने चालवीत, आणि वर्षाकाळचे चार महिने आपल्या गुरूपाशीं सगळे येऊन रहात, आणि त्याचा बोध पुनः पुनः श्रवण करून आत्मोन्नति करून घेत.

सदरीं उल्लेख केल्याप्रमाणें गौतमबुद्धानें उरुविल्वा येथें जाऊन काश्यपनामक ब्रह्मकुळांतील तीन महर्षि त्या स्थानीं रहात असत, त्यांला व त्यांच्या सुमारें हजार अनुयायांना स्वधर्मदीक्षा दिली. हा ऋषिसमुदाय वेदोक्तरीत्या होमहवनादि विधि करून सर्वदा व्रतस्थ असे. प्रथमतः या तिघां बंधूंपैकीं एकाशीं बुद्धाची गांठ पडली असतां, त्याचें तें अलोकसामान्य तेज, वैराग्य आणि ज्ञानबल हीं पाहून तो काश्यप चकित झाला. हा काश्यप मोठा ज्ञाता व धर्मज्ञ आहे अशी त्याची सर्व भरतखंडांत ख्याति झाली होती. बुद्धाचें दर्शन झालें तेव्हां त्याचें तेज फिकें पडून तो त्याच्यापुढें अगदीं नम्र झाला. नंतर त्यानें त्याला आपल्या आश्रमांत नेलें. तेथें त्याच्या यज्ञशाळेंत रात्रीची रात्र रहावें असा बुद्धानें आपला मानस प्रकट केला. तेव्हां काश्यप म्हणाला, 'महाराज, या यज्ञशालेमध्यें आपण रात्रीचें रहाणें धोक्याचें आहे. येथें रात्रीस एक महासर्प येत अ-

सतो. तो आपणांस दंश करील पण बुद्धानें फार आग्रह धरिल्या-वरून त्यानें त्याला त्या यज्ञशाळेमध्यें राहूं दिलें. मग रात्रीस तो तेथें राहिला असतां त्या तपोवनांतील सकल ऋषिवृंदास मोठी काळजी लागून राहिली. ते मनांत ह्मणूं लागले कीं, हा असा तेजस्वी व महाज्ञानी पुरुष आज सर्पाच्या विषानें भस्म होऊन जाणार हें कांहीं चांगलें नाहीं. इकडे मध्यरात्र उलटण्याच्या सुमारास तो भयंकर सर्प तेथें आला. बुद्ध अगदीं जागरूकपणें स्थिर आसन मांडून मनन करीत बसला होता. त्याच्यावर त्या सर्पाची दृष्टि जाऊन तो त्याच्या अंगावर धावून आला. पण तो इतका क्रोधाविष्ट झाला होतां कीं, बुद्धाकडे येऊन पोंचण्यापूर्वींच आवेशाच्या भिरिरींत स्वतां-च्याच विषानें तो मधल्या मध्यें मरून पडला. दुसरा दिवस उजाडतांच ते ऋषि यज्ञशाळेकडे मोठ्या उत्कंठेनें आले; आणि आंत जाऊन पाहतात तों बुद्ध सुखरूप असून तो विशाल सर्प मरून पडला आहे. तेव्हां त्यांना वाटलें कीं, हा कोणी तरी मोठा सिद्ध पुरुष आहे. तरी काश्यपाला अशी घमेंडी होती कीं, हा मुनि केवढाही मोठा साम-र्थ्यवान् असला तरी तो माझ्या इतका पवित्र नाहीं.

पुढें कांहीं दिवस तो त्यांच्या आश्रमांत वास करून धर्मचर्चा करीत राहिला. त्या समयास त्या आश्रमांत महोत्सव प्राप्त होऊन पुष्कळ लोकांचा समुदाय तेथें जमूं लागला. तेव्हां काश्यपास असें वाटलें कीं, येथें जमणाऱ्या जनांच्या कानीं बुद्धाचा धर्मबोध पडला तर त्यांची त्याच्यावर श्रद्धा बसून आपल्या वरील त्यांचा भाव कमी होईल; आणि तेवढ्या मानानें आपलें स्तोम कमी होऊन आपला अनुयायिसंघ कमी होईल. यामुळें तो त्या महोत्सवप्रसंगीं तेथें नसावा असें त्यास वाटूं लागलें. हा त्याचा मनोदय बुद्धास कळून तो उत्सवाच्या दिवशीं त्या आश्रमांतून निघून गेला. तो तेथून गेला

पाहून काश्यप त्याच्याकडे गेला आणि त्यास म्हणाला: 'हे बुद्ध-गुरो, आपण उत्सवाच्या दिवशीं माझ्या आश्रमांतून कां निघून गेलां?' बुद्धानें उत्तर केलें: 'हे काश्यपा, उत्सवाच्या दिवशीं मी तुझ्या आश्रमांत नसावें अशी तुझी इच्छा नव्हती काय?' हें आपलें मनोगत बुद्धाला कळलेलें पाहून तो लज्जित झाला. तरी त्याचा स्वाभिमान नष्ट झाला नव्हता. त्याला वाटत होतें कीं, हा शाक्य-मुनि कितीही मोठा ज्ञाता असला तरी माझ्या इतका पवित्र खास नाहीं.

ही त्याची अभिमानवृत्ति ओळखून बुद्धानें त्याला संबोधून म्हटलें कीं: 'हे काश्यपा, तूं कितीही मोठा पंडित असलास तथापि तुझें आचरण शुद्ध झालें नाहीं तोंपर्यंत तूं पवित्र झालास असें समजूं नको. द्वेषमत्सरादि चित्तास कलुषित करणाऱ्या वृत्ति तुझ्याठायीं उद्दाम झालेल्या आहेत, तोंपर्यंत पावित्र्याचें खरें अधिष्ठान तुझ्याठायीं व्हावयाचें नाहीं, हें पक्कें ध्यानांत वागीव. कामक्रोधादि ज्या वृत्ति मनुष्यास पापकर्म करण्यास प्रवृत्त करीत असतात, त्यांचें निर्मूलन ज्याच्याठायीं होत असतें, तोच मोक्षाचा अधिकारी होतो; केवळ जप-तपादि साधनांच्या बळावर कोणी कधीं संसृतीपासून मुक्त होत नाहीं. तूं केवढाही मोठा ज्ञानसंपन्न असलास किंवा तूं वेदोक्त कर्मांमध्यें कितीही मोठा प्रवीण असलास, तरी तुझ्याठायीं खऱ्या पावित्र्याचा लेशही वसणें नाहीं."

हा बुद्धाचा उपदेश ऐकून काश्यपाचा स्वाभिमान तत्काळ विगलित झाला. त्याच्याठायींची मत्सरवृत्ति विलय पावली; आणि तो अगदीं नम्र होऊन बुद्धास म्हणाला: 'हे गुरुराज, मी आपला आजपर्यंत जो धर्मबोध श्रवण केला, तेणेंकरून माझ्याठायीं सद्धर्मप्रकाश प्रविष्ट

होऊन आपला शिष्य व्हावें अशी मला इच्छा झाली आहे. तर मला या क्षणीं दीक्षा द्यावी.'

हें त्याचें नम्रतेचें भाषण ऐकून बुद्ध त्यास ह्मणाला: 'हे काश्यपा, तूं जटिलांचा प्रमुख आहेस. तेव्हां तूं आपला उद्देश आपल्या अनुयायिजनांस विदित कर; आणि त्यांचा कसा काय मनोदय आहे तें त्यांस विचारून पाहा.'

हें त्याचें सांगणें ऐकून काश्यप आपल्या अनुयायांस जमा करून ह्मणाला: 'आपल्या आश्रमांत आलेल्या शाक्यमुनीच्या धर्मबोधाप्रमाणें वर्तन करावें अशी मला उत्कंठा लागली आहे. तुमचा मानस कसा काय आहे?'

हा आपल्या प्रमुखाचा निर्धार ऐकून ते जटिल ह्मणाले: 'हे अधिगुरो, आमच्याही मनांत शाक्यमुनीच्यासंबंधानें पराकाष्ठेचें प्रेम उत्पन्न झालें आहे. त्याचा बोध ऐकून आमच्याही मनाची वृत्ति अगदीं पालटली आहे. आह्मांस त्याचा धर्मपंथ खरा मोक्षैकमार्गभूत वाटत आहे. तुमच्या मनांतून जर त्याचा अनुयायी व्हावयाचें आहे, तर आह्मीही त्याचे अनुयायी व्हावयास सिद्ध आहों.'

याप्रमाणें त्या सर्वांचा संकल्प होऊन त्यांनीं आपलें यज्ञकर्मसंबंधी सर्व उपकरणसाहित्य निरंजरा नदींत फेंकून दिलें. हें साहित्य नदींतून खालीं वाहून जातांना ह्या काश्यपाच्या दुसऱ्या दोघां बंधूंनीं पाहिलें. तेव्हां आपल्या बंधूवर व त्याच्या अनुयायिसंघावर कांहीं तरी वाईट प्रसंग गुदरला असावा असें वाटून ते आपआपल्या शिष्यसंघांसह उरुबिल्वा येथें प्राप्त झाले. तेथें आल्यावर जेव्हां त्यांनीं पाहिलें कीं, आपला बंधु आपल्या शिष्यांसह शाक्यमुनीचा अनुयायी बनला, तेव्हां त्यांनींही बुद्धाशीं कांहीं वेळ वादविवाद करून व त्याचा धर्ममार्ग नीट समजून घेऊन त्याचें शिष्यत्व स्वीकारिलें.

हे दोघे काश्यपाचे बंधु निरंजरानदीच्याच तीरीं नादी आणि ग्या येथें रहात असत. ते उरुविल्वा येथें आल्यावर बुद्धानें स अनेक प्रकारीं बोध केला. एके प्रसंगीं त्यानें त्यांस जें यज्ञकर्म-पर व्याख्यान दिलें त्याचें सार येणेंप्रमाणें आहे:—

"हे जटिल हो, या सृष्टींतील समग्र वस्तुजात एकसारखें दग्ध होत आहे. आपलीं हीं चक्षुरादि इंद्रियें, आपले विचार, आपलीं सर्व गात्रें दहन पावत आहेत. वासनामूलक अग्नीमध्यें त्यांचें दहन होत आहे. क्रोध, अज्ञान, द्वेष इत्यादि वृत्ति ह्या या अग्नीचीं इंधनें होत. हीं इंधनें कायम आहेत तोंपर्यंत हा अग्नि प्रदीप्त राहील. या मनोमय अग्नीस्तव जन्म, मरण, ऱ्हास, वृद्धि, शोक, चिंता, दुःख, पीडा, निराशा आणि उद्वेग हीं कायम रहावयाचीं. या तापप्रद अग्नींतून ज्याला मुक्त व्हावयाचें असेल त्यानें मी सांगतों त्या सत्यचतुष्टयाचें ज्ञान प्राप्त करून घेऊन अष्टांग धर्ममार्गाचें अनुसरण करावें. असें जो करील त्याचे ज्ञानचक्षु उन्मिलित होतील; त्याची बुद्धि शुद्ध होईल; त्याचीं ज्ञानेंद्रियें भ्रमरहित होतील; त्याच्या वासना सर्व निर्मूळ होऊन तो मुक्त होईल; त्याच्याठायींचें ममत्व नष्ट होऊन त्याला कैवल्यप्रद अशी निर्वाणपदवी प्राप्त होईल."

हा असा स्पष्ट व खऱ्या कल्याणाचा धर्मबोध श्रवण करून त्या जटिलांचीं मनें प्रसन्न झालीं, आणि त्यांनीं बुद्धाचें शिष्यत्व अंगीकारिलें.

याप्रमाणें काश्यप आदिकरून सुमारें हजार अनुयायी उरु-विल्वा येथें मिळाल्यावर बुद्ध त्या स्थानीं आणखी कांहीं दिवस राहिला; आणि त्यांच्याशीं कांहीं विषयांवर संभाषण करून त्यांची आपल्याठायीं दृढ निष्ठा बसेल असें त्यानें केलें.

पुढें या नूतन अनुयायांसह बुद्धानें तेथून राजगृहनगरीकडे प्रयाण केलें. या नगरीजवळील यष्टिवनांत त्यानें आपल्या शिष्य-

संघासह मुक्काम केला. या नगरीमध्यें बिंबसारनामेंकरून एक मगध राजा राज्य करीत होता. त्यानें शाक्यमुनीची कीर्ति यापूर्वी पुष्कळ ऐकिली होती. तो आपल्या राजधानीजवळील उपवनांत स्वशिष्य-संघासमवेत उतरला आहे असें ऐकून आपल्या पदरचे मोठमोठे अमीर उमराव व उपाध्याय यांसहवर्तमान बुद्धदर्शनास आला; आणि बुद्धास साष्टांग प्रणिपात करून त्याच्यापासून अंमळ दूर आपल्या परिवारासह मोठ्या नम्रभावानें बसला. त्या राजाबरोबरच्या लोकांनीं काश्यपास बुद्धासन्निध बसलेला पाहिल्यावरून त्यांच्या मनांत असा विकल्प आला कीं, काश्यपानें बुद्धाचें शिष्यत्व स्वीकारिलें आहे कीं बुद्धानें काश्यपाचें शिष्यत्व पत्करिलें आहे हें कांहीं कळत नाहीं. हा त्या लोकांच्या मनांत आलेला विकल्प ताडून बुद्ध काश्यपास संबोधून बोलला: 'हे काश्यपा, तुला सांप्रत कोणतें विशेष ज्ञान प्राप्त झालें आहे बरें? होमहवनादि वैदिक विधींचा व नानाविध कष्टप्रद तपश्चरणांचा त्याग त्वां कां केला? स्वगुरूच्या ह्या प्रश्नाचें धोरण ओळखून काश्यप पट्दिशीं उठून बुद्धचरणीं नमन करून हात जोडून ह्मणाला: 'अग्नीची उपासना करून मला फायदा काय तो एवढाच होता कीं, संसृतिचक्रामध्यें मी भ्रमण करीत राहून दुःख व क्लेश यांचा मला सर्व काळ अनुभव घडला असता. हा सर्व फेरा चुकविण्यासाठीं म्यां यज्ञ व इतर व्रतें यांचा त्याग केला असून, परम कैवल्याचें निदान जें निर्वाणमत त्याची प्राप्ति करून घेण्यास प्रवृत्त झालों आहे. पंचविषयवासनांचें निर्मूलन करण्याच्या हेतूनें म्या अग्नीची उपासना सतत मोठ्या परिश्रमानें केली. परंतु माझ्या वासना निर्मूल होण्याऐवजीं एकसारख्या वृद्धिंगतच होत गेल्या. ह्मणून ह्या उपासनामार्गाचा म्यां अव्हेर केला आहे. वेदमंत्रांच्या साहाय्यानें मीं अग्नीमध्यें हवन केलें खरें; परंतु तसें करून जन्ममरणाच्या

फेऱ्यांतून मुक्त होण्याची आशा मला नव्हती; हा जन्ममरणाचा फेरा चुकला नाहीं तोंपर्यंत दुःखापासून मुक्ति होणें नाहीं, असा विवेक मला प्राप्त होऊन म्यां यज्ञकर्माचा अव्हेर केला आहे. देहदंडनमूलक व्रतादिकांमध्यें मी प्रवीण होतों. माझ्या उपासनामार्गाचें अवलंबन पुष्कळांनीं केलें असून तो त्यांस अत्युत्कृष्ट वाटत होता. तरी पण मी अत्युत्तम सत्यास केवळ पराङ्मुख झालों होतों. यास्तव या असत्य मार्गाचा मी अव्हेर करून निर्वाणप्राप्तीस प्रवृत्त झालों आहें. येणेंकरून जन्म, जरा, रोग, आणि मृत्यु यांपासून मुक्त होऊन अक्षय शांति आणि स्वास्थ्य यांचा मला अनुभव घडणार आहे. हें ज्ञान मला प्राप्त झाल्यामुळें मी यज्ञमार्गाचा अव्हेर केला आहे.' हें त्याचें भाषण ऐकून तेथें जमलेल्या नागरिकांच्या मनांतला किंतु नाहींसा झाला. नंतर राजा व त्याच्या बरोबर आलेले इतर नागरिक आपला बोध श्रवण करण्यास उत्सुक झाले आहेत असें पाहून त्यानें बिंबसारराजास अनुलक्षून येणेंप्रमाणें उपदेश केलाः—

ज्याला आत्मज्ञान होऊन इंद्रियांचे व्यापार कसकसे चालत आहेत तें कळतें, त्याच्याठायीं अहंपणास अवकाश उरत नाहीं. अहंपणा नष्ट झाला असतां त्याला अक्षय शांतीचा लाभ होतो. जगाची प्रवृत्ति पाहिली असतां जनांचा अहंभाव दृढ असल्यामुळें त्यांच्या चित्तास भ्रांति होते. कोणी ह्मणतात कीं, मरणानंतर हा आपला आत्मा कायम रहातो. कोणी ह्मणतात कीं तो देहाबरोबरच नष्ट होतो. परंतु हे उभय मतवादी भ्रांतिष्ठ समजावयाचे. हा त्यांचा भ्रम फारच खेदप्रद होय. कारण जर ते ह्मणत असतील कीं, हा आत्मा नाश पावतो. तर ज्या फलहेतूनें ते येथें कर्में करण्यास प्रवृत्त होतात, तें फलही नष्ट झालें पाहिजे, आणि मग परलोकाची वार्ता कशास बोलावी? ही अशी मोक्षप्राप्तीची हांव जे कोणी धरीत

असतील, ते मोठे पापी असून त्यांची आत्मपरता परम निषिद्ध होय. आतां जे कोणी असें प्रतिपादन करीत असतील कीं, आत्मा मरणोत्तर कायम रहातो, त्यांनीं हें जाणिलें पाहिजे कीं, अज व अविनाशी असें हें आत्मतत्त्व असल्यास तें एकरूपच असलें पाहिजे; आणि तें केवळ अव्यंग असून त्याची कर्मादिकेंकरून आणखी उन्नति करण्याचें प्रयोजन नाहीं. पुनः हें अनादि व अविनाशी आत्मतत्त्व कदापि विकार पावणारें नव्हें. तें केवळ स्वयंभू असून त्यावर कोणाची सत्ता चालावयाची नाहा. असें असल्यास त्याची उन्नति करण्याचा विचार किंवा प्रयत्न केवळ व्यर्थ होय. मग सदाचार आणि मोक्षमार्ग यांचें प्रयोजन मुळींच उरत नाहीं. परंतु या संसारांत तर आपण आनंद व दुःख यांचे परिणाम पाहतों. तेव्हां हे परिणाम तरी होतात कोणावर ? आपण जीं नानाविध कर्में करितों, तीं या आत्म्याकडून होत नाहींत असें ह्मणावयाचें तर मुळीं आत्मा नाहींच असें ह्मणणें प्राप्त होतें. जें कर्म घडतें त्याला कर्ता नाहीं, जें ज्ञान होतें त्याला ज्ञाता नाहीं, आणि जें जीवित आहे त्याचा अधिपति नाहीं, असें ह्मणावें लागतें. आतां या जीविताविषयीं माझा काय सिद्धांत आहे तो श्रवण करा. आपल्या ज्ञानेंद्रियांचा बाह्य वस्तूंशीं संपर्क होऊन वेदना निर्माण होते, या वेदनेपासून स्मृति उत्पन्न होते, या स्मृतीपासून ज्ञानाचा उद्भव होतो; आणि या इंद्रियजन्य ज्ञानाच्या योगेंकरून ज्यास इतर जन आत्मा असें ह्मणतात, तें तत्त्व निर्माण होतें. तें ज्याप्रमाणें सूर्यकांतमण्यावर सूर्याचे किरण पडून अग्नीचा उद्भव होतो त्याप्रमाणें होय. बीजापासून जसा अंकुर उद्भवतो, तशी या आत्मतत्त्वाची अवस्था आहे. परंतु ह्या अंकुरास असें बीज ह्मणतां येत नाहीं, तसेंच या आत्मतत्त्वास जीविताचें मूळाधारभूत ह्मणतां येत नाहीं. हीं दोन्हीं एकरूप नव्हत,

तथापि तीं परस्परभिन्नही नव्हत ही अशी जीविताची उत्पत्ति आहे. जे कोणी या आत्मतत्त्वाचे दास बनले असून त्याची सेवा करण्यास अहर्निश झटत असतात, आणि जे जन्म, जरा रोग व मरण यांची सर्वदा भीति बाळगीत असतात, त्यांना माझें असें शुभ-वर्तमान सांगणें आहे कीं, हें आत्मतत्त्व मुळीं अस्तित्वातच नाहीं. हें आत्मतत्त्व अस्तित्वांत आहे ह्मणणें ही मोठीच भ्रांति आहे. जे कोणी तें आहे असें ह्मणतात, ते केवळ मोहवश झाले असून स्वप्नां-तील अनुभव सत्यवत् धरून चालत आहेत असें ह्मणावयाचें. अशा जनांनीं आपले ज्ञाननेत्र उघडून चांगलें जागृत व्हावें; आणि वस्तुमा-त्राचें वास्तव ज्ञान प्राप्त करून घेऊन चित्ताची तळमळ नाहींशी करावी. कारण जो जागृत असतो त्याला भयंकर स्वप्नें पडण्याचा संभव नसतो. रज्जु भ्रमानें सर्पवत् भासला असतां रज्जूचें खरें स्वरूप ध्यानांत आल्यानें हा रज्जुसर्पभ्रम विगलित होतो; आणि सर्पभ्रमा-मुळें उत्पन्न झालेले भयकंपादि विकार नष्ट होतात. आत्मतत्त्व अस्तित्वांत नाहीं असें ज्यांचें मत बनतें, त्यांच्या ठायींचें ममत्व नष्ट होऊन सर्व वासना आणि विषयसुखलालसा यांचा त्याग करण्याचें सामर्थ्य त्यांस प्राप्त होतें. या संसारांतील वस्तूंविषयींचें प्रेम, लोभ, इंद्रिय-सुखेच्छा हीं सारीं पूर्वजन्मांपासून प्राप्त झालीं असून तीं या संसा-रांतील विपत्तीस व मोहास कारण होत असतात. यास्तव ममत्वमूलक जी लोभवृत्ति तिचें दमन केलें असतां शांत व निर्दोष अशी अवस्था मनास प्राप्त होऊन पूर्ण स्वास्थ्य, चांगुलपणा आणि ज्ञान हीं प्राप्त होत असतात. हें सत्यज्ञान ज्यास प्राप्त होईल, त्यानें आपल्या चि-त्ताच्या ठायीं सर्व प्राणिमात्राच्यासंबंधानें निःसीम प्रेम विकसित हो-ईल असें करण्यास झटावें; कसें तर ज्याप्रमाणें माता आपल्या एकु-लत्या एका पुत्राचें रक्षण करण्यासाठीं आपला प्राणही संकटांत घाल-

ण्यास तयार होते तसें. अखिल विश्वावर आपण सारखें प्रेम करावें. त्यासंबंधानें भेदाभेद किंवा पक्षपात असा मुळींच चित्तांत वसूं देऊं नये. ही चित्ताची समता आणि दयार्द्रता आपण कोणत्याही अवस्थे-मध्यें कमी होऊं देऊं नये. ही आपली चित्तवृत्ति सर्वोत्कृष्ट होय. ही खऱ्या निर्वाणाची संपादक आहे. इतरांस दुःख देण्याच्या बुद्धीचा सर्वथा त्याग करावा. सर्वदा सद्वर्तन करावें. अंतःकरणांतील पापमळ धुवून टाकावा. हा खरा कैवल्यप्रद धर्ममार्ग होय."

याप्रमाणें गौतमबुद्धानें केलेला धर्मोपदेश बिंबसारराजानें चित्त देऊन ऐकिला, आणि त्याला येणेंप्रमाणें बोलला:—

"हे प्रभो, मी राजपुत्र असतां माझ्या अंतःकरणामध्यें पांच इच्छा होत्या. माझी पहिली इच्छा अशी होती कीं, मला लवकरच राज्याभिषेक व्हावा, ही माझी इच्छा पूर्ण झाली. नंतर माझी दुसरी इच्छा अशी होती कीं, मी या देशावर राज्य करीत आहे तोंपर्यंत बुद्धगुरूनें माझ्या राज्यांत प्रवेश करावा. हीही माझी इच्छा आज पूर्ण झाली आहे. माझी तिसरी इच्छा अशी होती कीं, बुद्धगुरूनें माझ्या राज्यांत प्रवेश केल्यावर त्याच्या दर्शनास जाऊन त्याला बहुमानपूर्वक व परम पूज्यबुद्धीनें नमन करावें. हीही माझी इच्छा आज पूर्ण झाली आहे. आतां माझी चवथी इच्छा अशी होती कीं, भगवान् बुद्धगुरूनें मला आपल्या धर्माचा बोध करावा. हीही माझी इच्छा आतां पूर्ण झाली आहे. आणि माझी शेवटली अत्यंत महत्त्वाची इच्छा अशी होती कीं, मला बुद्धगुरूच्या धर्मसिद्धांतांचें ज्ञान व्हावें. हीही माझी इच्छा आतां पूर्ण झाली आहे. हे भगवन्, आपण जो हा सत्यधर्मबोध केला, तो अत्यंत उत्तम व श्रेष्ठ आहे. जगांत आजपर्यंत जो भ्रम होता, तो बुद्धगुरूनें नाहींसा केला आहे. जें सत्य आजपर्यंत गूढ असून दुर्ज्ञेय होतें, तें आपण प्रकट करून

चांगलें विशद केलें आहे. आजपर्यंत मनुष्य सन्मार्गच्युत होऊन भलत्याच मार्गानें भटकत आले आहेत, त्यांस, गुरुमहाराज, आपण सन्मार्ग दाखवून देत आहां. अज्ञानरूप अंधकारामध्यें हे सारे जन चाचपडत आहेत. त्यांच्यासाठीं आपण हा ज्ञानदीप पेटविला आहे. ज्यांना नेत्र असतील त्यांस सत्यमार्ग दिसून त्याचें ते अवलंबन करितील. हे गुरुराज, मी आपणांस शरण आहें, आपल्या धर्माचा मी अंगीकार करितों, आपल्या संघाचा मी आश्रय करितों "

याप्रमाणें बुद्धाचा धर्मोपदेश ऐकून आणि त्याचें अप्रतिम नीतितेज पाहून बिंबसारराजा त्याचा अगदीं अंकित झाला. राजाच्या चित्ताचा असा पालट झालेला पाहून त्याच्या बरोबर आलेले इतर नागरिकजनसुद्धां बुद्धाच्या धर्ममतांचा मोठ्या आस्थेनें विचार करूं लागले; आणि त्यांपैकीं पुष्कळांनीं त्याच्या धर्माचा स्वीकार करून नीतीनें वागण्याचा निर्धार केला. याप्रमाणें बिंबसारराजाच्या राज्यांत सर्वत्र बौद्धधर्माचा प्रसार होऊन सदाचारप्रवृत्तीचें बीजारोपण झालें. पुढें हा राजा बुद्धाच्या धर्माचा आमरण मोठा पुरस्कर्ता व अनुयायी बनून राहिला.

पूर्वोक्त प्रकारें बिंबसारराजानें बुद्धाच्या धर्माचा स्वीकार केल्यावर त्याच्या चरणीं मस्तक ठेवून तो तेथून स्वनगरींत परत गेला. जाते समयीं त्यानें बुद्धास करद्वय जोडून अशी विनंति केली कीं, " भगवन् बुद्धगुरो, उदयिक आपल्या सर्व धर्मबांधवांसमवेत माझ्या मंदिरीं पायधूळ झाडून मजबरोबर भोजन करावें. "

नंतर दुसरे दिवशीं भोजनाची सिद्धता होतांच राजानें बुद्धास निरोप धाडिला कीं, " हे जगद्गुरो, काल विनंति केल्याप्रमाणें आपण आपल्या शिष्यसमुदायासहवर्तमान भोजनास यावें. " हा राजाचा

निरोप मान्य करून बुद्ध आपला झगा चढवून शिष्यसंघासमवेत राजमंदिरीं जावयास सिद्ध झाला. परंतु त्याच्या दर्शनास आलेल्या नागरिकजनांची राजमार्गांत एवढी गर्दी झाली होती कीं, त्याला व त्याच्या शिष्यांस एक पाऊल सुद्धां पुढें टाकवेना. मग एक मोठा बळकट ब्राह्मणशिष्य पुढें सरसावून लोकांस एकीकडे लोटून मार्ग करीत पुढें चालला आणि त्याच्यामागून बुद्ध व त्याचे अनुयायी मोठ्या श्रमानें एक एक पाऊल टाकीत चालले. हा मार्ग करीत चालणारा ब्राह्मणशिष्य जनांस पुढीलप्रमाणें सांगत चालला होता: " या जगद्गुरूनें आपल्या सर्व वासनांचें दमन केलें असून याच्याबरोबर जो भिक्षुसंघ चालला आहे, त्यांतील बहुतेक जण पूर्वी मोठे तपस्वी होते. परंतु त्यांस सत्यधर्ममार्गाची प्राप्ति झाली नव्हती. सांप्रत त्यांस जो धर्ममार्ग सांपडला आहे, त्याच्या योगानें त्यांच्या चित्ताचें दमन होऊन ते निष्पाप झाले आहेत. हा जगद्गुरु स्वतः पापमुक्त होऊन जन्ममरणादिकांच्या उपाधींपासून सर्वतोपरी मुक्त झाला आहे. हा भवसागर तरून तो पैल तीरीं गेला आहे; आणि त्याचें ज्यांनीं अनुसरण केलें आहे, ते सुद्धां निष्पाप होऊन मोक्षाचे अधिकारी झाले आहेत, आणि या भवसागरांतून उत्तीर्ण झाले आहेत. " याप्रमाणें बुद्ध आणि त्याचे सुमारें हजार अनुयायी बिंबसारराजाच्या मंदिरांत येऊन पोंचले. भोजन आटोपल्यावर राजा बुद्धाच्या जवळ मोठ्या अदबीनें बसला आणि हात जोडून म्हणाला: ' गुरुराज, माझें वेणुवन नांवाचें विहारवन आहे; तें मी आपणास व आपल्या भिक्षुसंघास रहाण्यासाठीं देतों. त्याचा आपण कृपा करून स्वीकार करून तेथें रहावें. " हें राजाचें विनय-युक्त भाषण ऐकून बुद्ध कांहींच बोलला नाहीं, पण त्याच्या चर्येवरून त्यानें ताडिलें कीं, बुद्धास आपली विनंति मान्य झाली. म्हणून त्यास

मोठा हर्ष झाला. मग बुद्धानें दरबारांत जमलेल्या सर्व जनांस पुनरपि बोध केला, आणि तेथून स्वशिष्यांसह वेणुवनाप्रत गमन केलें.

या वेणुवनांत गौतमबुद्ध पुष्कळ दिवस रहात असे. हें उपवन राजधानीपासून फारसें दूर नसून, नगरातील लोकांस हवें तेव्हां तेथें जातां येण्याजोगें असे. तरी लोकांच्या रहदारीपासून तें बरेंच दूर होतें. यामुळें तेथें लोकांची गर्दी किंवा गोंगाट होण्या जोगा नव्हता. ज्यांला बुद्धदर्शनास जावेंसें वाटे, त्यांस तेथें सहज जातां येत असे. राजा मनास वाटे तेव्हां तेथें जाऊन बुद्धचरणांपाशीं बसून त्याच्या मुखांतून सदा स्रवणाऱ्या बोधामृताचें यथेष्ट पान करीत असे. बुद्धदर्शनावांचून त्याचा एकही दिवस सुना जात नसे. या उपवनांत राहून बुद्धानें केलेले पुष्कळ उपदेश प्रसिद्ध आहेत

या समयीं राजधानीजवळ शारिपुत्र आणि मौद्गल्यायन या नांवांचे दोघे ब्राह्मणतपस्वी रहात असत. संजय म्हणून कोणी महातपस्वी होऊन गेला, त्याच्या शिष्यमंडाळामध्यें हे प्रमुख होते. हे उभय तपस्वी मोक्षसिद्धीचा मार्ग शोधून काढण्यासाठीं अहर्निश परिश्रम करीत होते. त्या दोघांनीं परस्परांस असें अभिवचन दिलें होतें कीं, ज्या कोणास मोक्षमार्गाचें ज्ञान होईल, त्यानें तें दुसऱ्यास विदित करावें.

एके दिवशीं बुद्धाचा अश्वजितनामा शिष्य हातांत भिक्षापात्र घेऊन मोठ्या नम्रभावेंकरून जमिनीकडे पाहत शांत मुद्रेनें भिक्षा मागत फिरतांना शारिपुत्रानें पाहिला. त्याची ती शांत व तेजस्वी मुद्रा पाहून त्यानें मनांत असा विचार केला कीं, हा साधु मोठा पवित्र असून मोक्षाचा मार्ग याला सांपडला असावा. मग त्याला त्यानें मोठ्या लीनतेनें प्रणाम करून म्हटलें: "हे श्रमणा, तूं जी ही संन्यासवृत्ति धारण केली आहेस ती कोणाच्या उपदेशावरून ? तुझा गुरु कोण ?

कोणत्या पंथाचा त्वां स्वीकार केला आहे?" अश्वजित ह्मणाला: "शाक्यराजवंशांतील प्रख्यात श्रमण गौतमबुद्ध तो माझा परम पूज्य गुरु होय. त्याच्या पंथाचा म्यां स्वीकार केला आहे." तेव्हां शारिपुत्रानें त्याला पुनः पुसलें: "हे मित्रा, तुझ्या गुरूचा तुला काय उपदेश आहे बरें!" तो ह्मणाला: "मी केवळ नवशिक्या आहें. मी संन्यासवृत्ति धारण केल्यास अगदीं थोडे दिवस झाले. मी त्याच्या पंथाचा नुकताच अंगीकार केला आहे. यास्तव त्यानें उपदेशिलेल्या धर्ममतांचें विवरण मला पूर्णत्वेंकरून करितां यावयाचें नाहीं. परंतु पाहिजे असल्यास त्याचें रहस्य मी तुला अगदीं संक्षेपानें सांगतों." शारिपुत्र ह्मणाला: "हे मित्रा, तुजपासून मी तें रहस्यच जाणूं इच्छितों. मला विस्ताराची अपेक्षा नाहीं." यावरून अश्वजितानें त्याला पुढील साररूप सिद्धांत सांगितला.

'या विपन्मूलक संसृतीचें कारण काय व तिचा अंत कसा होईल हें आमच्या गुरूच्या धर्मपंथांत स्पष्टपणें सांगितलें आहे.'

हें रहस्य ऐकून शारिपुत्र लागलाच उमजला कीं, ज्याला उत्पत्ति आहे, त्याला निश्चयेंकरून विनाश आहे; आणि मग तो अश्वजितास ह्मणाला: "तूं स्वीकारिलेल्या पंथाचें रहस्य एवढेंच असल्यास तुला दुःखविरहित अशी स्थिति अवश्य प्राप्त होईल."

इतका त्या दोघांचा संवाद झाल्यावर शारिपुत्र आपला मित्र जो मौद्गल्यायन त्याजपाशीं येऊन ह्मणाला कीं, या संसृतीपासून मुक्त होण्याचा मार्ग गौतमबुद्धनामेंकरून एक श्रमण जनांस सांगत आहे. आपण त्याच्यापाशीं जाऊन त्याचें काय ह्मणणें आहे तें ऐकूं. त्यांचा गुरु संजय याला त्यांचा उद्देश समजला, तेव्हां त्यानें त्यांचें मन फिरविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. पण त्यांनीं त्याचें मुळींच ऐकिलें नाहीं. मग त्यांनीं आपल्याबरोबर दुसरे पुष्कळ

तपस्वी घेऊन बुद्ध होता त्या उपवनांत प्रयाण केलें, आणि बुद्धास विनम्रभावेंकरून साष्टांग प्रणिपात करून आपल्या येण्याचा उद्देश कळविला. तेव्हां बुद्धानें त्यांला यथोचित उपदेश करून आपल्या शिष्यसंघांत सामील केलें. या दोघांस बुद्धानें पुढें आपल्या संघांत प्रमुख स्थान दिल्यावरून त्याच्या कित्येक जुन्या शिष्यांच्या मनांत वैमनस्य आलें. तेव्हां गौतमानें आपल्या सर्व शिष्यांस एकत्र करून त्यांची सभा केली, आणि त्यांस उपदेश करून त्यांच्या मनांतलें किल्मिश काढून टाकिलें. या वेळीं बुद्धानें त्यांला मोक्षसिद्धीस अवश्य लागणाऱ्या साधनांचा बोध केला. या बोधाचें सार पुढील वचनांत संकलित केलें आहे. "कधीं कोणास दुःख देऊं नये. सदाचाराचें अवलंबन करावें. चित्तांतील पापवासना धुऊन टाकाव्या. हें माझ्या धर्माचें सार आहे." या वेळीं आपल्या भिक्षुसंघाच्या नियमनासाठीं त्यानें कांहीं नियमही केले. याप्रमाणें बुद्धाच्या अनुयायिसंघास पहिल्यानेंच व्यवस्थित स्वरूप आलें. ह्या शिष्यजनांच्या सभेस श्रावकसंनिपात असें म्हणतात.

बुद्ध वेणुवनांत राहून राजधानीतील जनांस निरंतर धर्मोपदेश करीत असे. त्याच्या बोधानें पुष्कळ तरुण पुरुषांचें चित्त पालटून ते धर्माचरणाकडे वळले आणि आपलें आचरण नीतिशुद्ध ठेवण्याविषयीं अहर्निश झटूं लागले. पण त्यामुळें त्या नगरींतील पुष्कळ कुटुंबें खरानीस आलीं. कोणांचे तरुण होतकरू मुलगे विरक्त बनून संसाराचा त्याग करून बुद्धाचे अंतेवासी झाले. कित्येक कुटुंबांचे भरणकर्ते संसाराचा व्याप सोडून बायकामुलांना सोडून गेले. कित्येक तर मुळीं संसारास आरंभच करावयाचा नाहीं असा निर्धार करून विरागी बनले. याप्रमाणें कुटुंबिजन संसारास त्रासून बुद्धाला जाऊन मिळाल्यामुळें पुष्कळ कुटुंबांस मोठे हाल सोसावे लागले.

यामुळें बुद्धाचे अनुयायी भिक्षा मागण्यास आले ह्मणजे नगरींतील लोक त्यांचा तिटकारा करीत, आणि ह्मणत कीं, ‘ तुमच्या गुरूनें शेंकडो हजारा लोक अगदीं वेडे खुळे करून सोडले आहेत. आज कोणावर धाड यावयाची आहे बरें ? या मगध देशांतील चांगले हुशार व होतकरू तरुण पुरुष विरागी बनल्यामुळें आमचें मोठेंच नुकसान झालें आहे.’ अशी बुद्ध-शिष्यांची जिकडेतिकडे अवहेलना होऊं लागली, व लोक त्यांच्यावर दांतओंठ खाऊं लागले. तेव्हां त्यांनीं बुद्धाला तें सर्व वर्तमान कळविलें. तें ऐकून बुद्ध त्यांस ह्मणालाः ‘ ते तुमचा तिरस्कार फार दिवस करणार नाहींत. ते तुमचा उपहास करूं लागले असतां तुह्मी त्यांस एवढेंच उत्तर करा कीं, आमचा गुरु केवळ सत्यधर्माचा उपदेश जनांस करून त्यांचीं मनें वळवितो. ज्ञान व सदाचार यांचें खरें महत्त्व आपल्या उपदेशानें व आपल्या आचरणानें तो जनांच्या चित्तावर ठसवितो. मनोनिग्रह करा, नीतीनें वागा, आपलें अंतःकरण शुद्ध राखा, असा आमच्या गुरूचा बोध आहे. ह्या बोधामुळें जनांचें चित्त पालटलें तर त्यांत आमच्या गुरूचा काय दोष बरें ! याप्रमाणें आमचा गुरु जनांत सदाचरण व पवित्रता यांचा प्रसार करण्यास झटत असतां, व केवळ लोककल्याणाच्या अनन्य हेतूनें मोठ्या कळवळ्याचा उपदेश करीत असतां, त्यास तुह्मी कां ह्मणून दोष देतां ? तो कांहीं कोणावर जुलूमजबरी करीत नाहीं; तर तो केवळ सत्याचा बोध जनांस करीत असतो. ज्यांस तो बोध खरा वाटतो, ते त्याच्या धर्मपंथाचा स्वीकार करितात.’

हा असा जनापवाद बुद्धधर्मप्रसाराच्या संबंधानें लोकांत प्रसृत होणें स्वाभाविक होतें. कारण पूर्वकालच्या वैदिक धर्माप्रमाणें पाहतां ब्रह्मचर्य फक्त तरुण विद्यार्थिजनांस व संसारांतील सुखदुःख अनुभवून श्रांत झालेल्या वयोवृद्ध जनांस विहित केलें होतें; आणि मोठमोठे तपस्विजन आपला तपोमार्ग कठिण व्रतादिकांच्या योगानें इतका बिकट

करून सोडीत कीं, सामान्य जनांस त्यांचें अनुकरण करणें केवळ अशक्य असे. यामुळें बहुजनसमाज गृहस्थाश्रमाचा पूर्ण अनुभव घेत असे. परंतु बुद्ध जो जनांस उपदेश करी, त्यांत या संसारांतील निरनिराळ्या विपत्तींचें वर्णन मोठें खुलवून करून, त्यांच्या चित्तांत संसाराविषयीं किळस व तिरस्कार उत्पन्न करी; आणि संसाराचा सर्व त्याग सोडून आपल्या संघांत सामील झाल्यानें शांति व स्वास्थ्य यांचा अनुभव घडून संसृतिजन्य विपत्तीपासून त्यांची मुक्तता होईल असें तो त्यांस सप्रमाण दाखवून देई. यामुळें संसाराच्या तापानें त्रस्त झालेल्या जनांस त्याचा बोध उत्तम वाटून ते त्याच्या धर्मपंथाचा अवलंब करीत; आणि ज्याप्रमाणें स्वतः बुद्धानें एवढ्या मोठ्या ऐश्वर्यास व संसारसुखास लात मारून भिक्षुवेश धारण केला, व आपलें शेष जीवित लोकांत सदाचार व पावित्र्य यांचा प्रसार करण्यांत वेंचावयाचें असा निर्धार केला, तद्वत् आपणही करावें असें त्यांच्या मनांत येई.

असो, तर याप्रमाणें प्रथमतः मगध देशांतील लोकांच्या मनांत बुद्धाविषयीं अत्यंत आदरबुद्धि व पूज्यत्वभाव हीं उत्पन्न झालीं असून, पुढें कित्येक लोकांच्या लक्षांत जेव्हां असें आलें कीं, या नव्या धर्मगुरूच्या नादास पुष्कळ तरुण व प्रौढ वयांतले कुटुंबिजन लागून, सारा देश ओस पडण्याचा संभव आहे, तेव्हां ते त्याच्या पंथाचा उपहास करूं लागले, व त्याचा बोध ऐकण्यास फारसे लोक जातनासे झाले.

या समयास अनाथपिंडिकनामेंकरून एक मोठा धनाढ्य गृहस्थ राजगृहनगरीस आला. हा गृहस्थ मोठा दयाळु असून पुष्कळ दानधर्म करीत असे. त्याच्या या स्वभावास्तव त्याला लोक पोरके व अनाथ यांचा वाली ह्मणत असत. त्यानें गौतमबुद्धाची कीर्ति पूर्वी पुष्कळ ऐकिली होती. तो राजगृहनगरींत आला तेव्हां त्याला लोकांनीं सांगितलें कीं, नगराबाहेर जवळच वेणुवनांत गौतमबुद्ध आपल्या संघासह

रहात असतो. हें वर्तमान त्याच्या कानीं पडतांच तो त्याच्या दर्शनार्थ तत्काळ गेला. बुद्धानें त्याचा आदरमान करून त्यास आपल्या समीप बसवून घेतलें, आणि त्यास पुढील प्रमाणें उपदेश केलाः—

"हें जग सर्वकाळ प्रपंचाच्या घालमेलींत गुंतलें आहे. त्यास स्वास्थ्य कसें तें मुळींच नाहीं. सर्व विपत्तींचें कारण तें हेंच आहे. तर अखंड अविनाशी शांतीच्या योगानें जें चित्तस्वास्थ्य लाभण्यासारखें आहे, त्याच्या प्राप्तीसाठीं अहर्निश यत्न करावा. आत्मतत्व जें आहे तें केवळ विविध गुणांचें संघरूप असून, ज्यास आत्मलोक ह्मणतात तो केवळ आभासवत् होय. हें आपलें जीवित कोण निर्माण करितो बरें? याचा उत्पन्नकर्ता कोणी व्यक्तिभूत ईश्वर आहे अशी कल्पना केल्यास समग्र जीवसृष्टीनें निमूटपणें त्या उत्पन्नकर्त्याच्या अगदीं कह्यांत राहिलें पाहिजे. सारे जीव कुंभकारानें घडविलेल्या घटा प्रमाणें समजले पाहिजेत. असे ते सर्वथा परतंत्र असल्यास त्यांच्या हातून सद्वर्तन व्हावें कसें? पुनः हें जगत् ईश्वरानें निर्माण केलें असल्यास त्यांत दुःख, संकटें अथवा अनाचार यांचा लेशही नसावा. कारण ज्याअर्थी सर्व कांहीं त्याच्या हातून निर्माण होतें, त्याअर्थी सर्व शुद्धाशुद्ध कर्मांचें कर्तृत्वही त्याच्या ठायींच आरोपिलें पाहिजे. जर हें कर्तृत्व त्याचें नव्हे ह्मणावें तर त्याहून अन्य कोणी तरी ह्या कर्तृत्वाचें कारण आहे असें मानावें लागेल. असें मानिल्यास ईश्वर स्वयंभू आणि अनन्य नाहीं असें ह्मणावें लागून अनवस्थादोष उत्पन्न होतो. तेव्हां अर्थात् जगत्कर्ता कोणी ईश्वर आहे ही कल्पना भ्रममूलक व निराधार आहे असें सिद्ध होतें. आणखी असें कीं, निर्विकल्प निर्विकार ईशशक्तीनें आह्मांस निर्माण केलें आहे असें ह्मणतात. पण जी शक्ति निर्विकल्प असते, ती कोणत्याही गोष्टीचें कारण होऊं शकत नाहीं. ती कारण आहे असें कल्पिल्यास तिचें निर्विकल्पत्व व निर्विकारत्व हीं नष्ट होतात. आपल्या आसमंतात् असलेलें समग्र वस्तुजात भिन्न-

भिन्न कारणांचें कार्यरूप आहे. या साऱ्या वस्तूंचें अनन्य कारण एक निर्विकल्प ईशशक्तिच आहे असें मानणें रास्त नव्हे. कारण एका कारणापासून एवढीं अगणित भिन्न कार्यें उद्भवणें शक्य नव्हे. पुनः ही ईशशक्ति अखिल वस्तुजातांत अनुस्युत आहे ह्मणावें तर ती त्यास निर्माण करीत नाहीं असें मानावें लागतें.

"परमात्मा सर्व विश्वाचा कर्ता आहे असें आहे तर त्यानें हें विश्व आनंदमय कां केलें नाहीं ? पुनः आनंद आणि दुःख यांचीं कारणें वास्तविक असून इंद्रिय गोचर आहेत. तेव्हां तीं परमात्मशक्तीनें निर्माण केलीं असें कसें ह्मणतां येईल ?

"पुनः कोणी असें प्रतिपादन करितात कीं, या विश्वाचा कोणी कर्ता नसून, आपणांस जी इष्टानिष्ट स्थिति प्राप्त होते, ती सारी यदृच्छायोगेंकरून होय. ती केवळ अकारण आहे. परंतु हा कोटिक्रम गृहीत केल्यास मग आपल्या आचरणाचें नियमन करून, केवळ सद्धेतु चित्तांत वागवून, तत्सिद्ध्यर्थ प्रयत्नशील होण्याचें प्रयोजन कोठें उरलें ? यास्तव आमचें असें ह्मणणें आहे कीं, विश्वामध्यें अस्तित्वांत असलेल्या एकंदर वस्तूंची उत्पत्ति कारणांवांचून नाहीं. ईश्वर, निर्विकल्प ईशशक्ति, परमात्मा आणि अकारण यदृच्छायोग यांपैकीं कोणीही त्यांचें कारण संभवत नाहीं. तर हा सारा विस्तार आमच्या कर्मांपासून उद्भवला आहे. आह्मांस घडणाऱ्या समग्र इष्टानिष्ट गोष्टी आमच्या कर्मांचे परिणाम होत.

"हें समग्र विश्व कार्यकारणनियमांनीं बद्ध आहे. ज्या कारणांच्या योगानें ही कार्यपरंपरा अस्तित्वांत येत असते, तीं कारणें केवळ बाह्य नव्हत. तर तीं उपादन कारणें होत. उदाहरणार्थ ज्या सुवर्णाचा अलंकार बनतो, तें त्या अलंकाराचें सर्वांग बनलेलें असतें. त्या अलंकाराचा कोणताही अंश घेतला तरी त्यांत सुवर्ण नाहीं असें ह्मणवेल काय ?

"यास्तव ईश्वराची पूजाचा व आराधना करण्याचा उपदेश ज्या धर्मांत

केला आहे, त्याचा आपण अव्हेर करूं. ज्यांत कांहींच अर्थ नाहीं असा सूक्ष्म व क्लिष्ट कोट्या काढण्याच्या नादीं लागूं नये. तर आपण आपला अहंभाव व स्वार्थपरता यांचा त्याग करावा; आणि ज्या अर्थी सर्व कांहीं कार्यकारणनियमांप्रमाणें घडत रहाणार, त्या अर्थी आपण सदाचार करावा; ह्मणजे आपल्या सत्कर्मांचा परिणाम चांगला होऊन मोक्षप्राप्ति होईल."

हा बुद्धकृत बोध श्रवण करून अनाथपिंडिक अतिनम्र भावानें बोलला: 'महासाधो बुद्धगुरो, आपण परम ज्ञानी असून जनांच्या खऱ्या कल्याणाचा आपण बोध करितां, अशी आपली कीर्ति बहुत दिवस मी ऐकत होतों. आज माझा भाग्योदय होऊन मला आपलें परम पावन दर्शन घडलें. तर आतां माझें हृद्गत मी आपणांस प्रांजलपणें निवेदन करितों. माझी विज्ञप्ति श्रवण करून मला योग्य दिसेल तो बोध करा. मीं आपलें सारें जन्म उद्योगधंद्यांत घालविलें. मला पुष्कळ संपत्ति प्राप्त झाली असून, बहुत गोष्टींच्या संबंधानें मी सर्वदा चिंतातुर असतों; तरी पण मला माझा धंदा मनापासून आवडतो. आणि तो मी मोठ्या दक्षतेनें व हुशारीनें करीत असतों. बहुत लोक माझ्या पदरीं नोकरीस असून त्यांचें उदरपोषण केवळ माझ्या उद्योगावर चाललें आहे. माझ्या उद्योगांत मला बरकत येईल त्या मानानें त्यांस सुख लाभणार आहे. तुमचे शिष्य संन्यासाश्रमांतील सौख्याची वाखाणणी करितात; आणि या जगांतील विपत्तिमूलक जंजाळाचा निषेध करितात. महाराज, आपण आपल्या राज्याचा त्याग करून, व पितृप्राप्त साऱ्या ऐश्वर्याचा अव्हेर करून, हा धर्ममार्ग स्वीकारिला आहे. हें आपलें प्रत्यक्ष उदाहरण सर्व लोकांनीं अनुकरण करण्यासारखें आहे. आपल्या सन्मार्गाचा निश्चयानें अंगीकार केला असतां, आपण ह्मणतां ती निर्वाणपदवी मनुष्यास प्राप्त होईल यांत किमपि संदेह नाहीं. माझ्याकडून सद्वर्तन व्हावें अशी मला

अत्यंत उत्कंठा लागली आहे. माझें जीवित माझ्या देशबांधवांच्या उपयोगीं पडावें अशी मला उत्कट इच्छा आहे. तर हे गुरुराज, मला सांगा कीं, धर्माचरण करून सौख्यप्राप्ति करून घेण्यासाठीं माझें वित्त, माझें कुटुंब, माझा अर्थप्राप्तीचा उद्योग यांचा त्याग करून मीं आपल्या सारखा फकिंग व्हावें काय?'

हा त्याचा प्रश्न ऐकून बुद्ध ह्मणाला: 'जो कोणी माझ्या अष्टविध धर्ममार्गाचें अवलंबन करितो, त्याला मी सांगतों त्या धर्माचरणमूलक सौख्याची प्राप्ति अवश्य घडेल. ज्याच्या हृदयाच्या ठायीं वित्तप्रीति अनावर वसत असेल, त्यानें वित्ताचा सर्वस्वीं त्याग करणें उचित होय. परंतु एकाद्या मनुष्याच्या ठायीं वित्ताभिलाष यत्किंचितूही वसत नसून, त्यांच्यापाशीं कितीही वित्तसंचय असला तरी त्याचा तो योग्य विनियोग करीत असेल तर तो आपल्या देशबंधूंच्या सुखास अनेक प्रकारीं कारण होईल. तर हे वणिक्श्रेष्ठा, तूं सांप्रत ज्या सांसारिक स्थितींत आहेस तिचा त्याग करूं नको. तूं आपला उद्योगधंदा सुखें चालीव. त्यांत लवमात्रही हेळसांड करूं नको. मनुष्यास जो बंध प्राप्त होतो, तो कांहीं संसार, वित्त किंवा अधिकार यांचा अनुभव घेत राहिल्यानेंच केवळ होत नसतो; तर या गोष्टींविषयीं चित्तांत अमर्याद प्रेम वसूं दिल्यानें त्यास बंध आणि विपत्ति हीं प्राप्त होतात. जो कोणी संसारासंबंधी कर्तव्यांस त्रासून, भिक्षुवेश धारण करून निवृत्ति मार्गाचा आश्रय करितो, आणि आपलें जीवित कोठें तरी स्वस्थपणें पडून वेंचितो, त्याला त्यांत कांहीं हितलाभ व्हावयाचा नाहीं. कारण कांहींएक उद्योग न करितां केवळ आळसांत ज्याचा काळ जातो, त्याची ती स्थिति अत्यंत निंद्य होय. अशा मनुष्याच्या ठायींची नैसर्गिक शक्ति क्षीण होऊन, तो सर्वथैव निरुपयोगी व तिरस्कारास पात्र होतो. मी ज्या धर्ममार्गाचा जनांस बोध करण्यास प्रवृत्त झालों आहें, त्याचा जो स्वीकार करूं जाईल, त्यानें

गृहत्याग करून संसारापासून निवृत्त झालेंच पाहिजे असें नाहीं. परंतु ही निवृत्ति साधल्यावांचून त्याच्या हातून धर्माचरण होण्याची मुळींच शक्यता नसेल तर त्यानें मात्र संसाराचा त्याग अवश्य करावा. ज्याला माझ्या धर्ममार्गाचें अनुसरण कर्तव्य असेल, त्यानें अहंपणाचा त्याग करावा; आपलें हृदय शुद्ध करावें; सुखतृष्णेचा उच्छेद करावा; आणि सदाचाराचा अवलंब करावा. मनुष्य कोणत्याही स्थितींत असला तरी माझ्या धर्ममार्गाचें अनुसरण करण्यास तो योग्य आहे असें मी समजतों. मग तो संसारांतले निरनिराळे व्यवसाय करीत असला, किंवा संसारत्याग करून, निर्जन अरण्यांतील गिरिकुहरांत बसून ध्यानधारणादि करीत असला तरी तो ज्या कार्यांत निमग्न असेल, तें कार्य त्यानें मनापासून करावें. त्यांत त्यानें कुचराई किंवा हेळसांड मुळींच करूं नये. कोणतीही चांगली गोष्ट करणें ती उत्साहानें करावी. मात्र एवढेंच कीं, उदकाच्या ठायीं निर्माण झालेलें कमलपुष्प जसें उदकाच्या संपर्कापासून दूर रहातें, तद्वत् त्यानें ह्या संसारामध्यें वर्तत असावें. स्वजीवितरक्षणासाठीं त्यानें कोणताही उद्योग करावा. पण तो करितांना दुसऱ्यांचा द्वेष किंवा मत्सर करूं नये; त्यानें आपल्या स्वार्थपरतेस आळा घालून ही संसारयात्रा सत्यमार्गानें करावी. असें तो करील तर त्याच्या चित्ताच्या ठायीं आनंद, शांति आणि सौख्य यांचें वास्तव्य निश्चयानें होईल."

हा बुद्धाचा उपदेश श्रवण करून अनाथपिंडिकाचें हृदय हर्षभरित झालें; आणि तो ह्मणाला: 'गुरुवर्य, मी कोसलदेशाची राजधानी जी श्रावस्तिनगरी तेथें रहातों. महाराज, हा देश मोठा सुपीक असून तेथें सर्वत्र शांतता आहे. ह्या देशाचा राजा प्रसेनाजितनामेंकरून आहे. हा राजा मोठा स्वप्रजाप्रिय असून त्याची कीर्ति आसपासच्या देशांत पुष्कळ पसरली आहे. आपल्या धर्माचें अवलंबन करून जे जन आपल्यासारखे संसारपराङ्मुख झाले असतील, त्यांच्यासाठीं एक विहारस्थान त्या रा-

ज्यांत स्थापावें अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. तर हे अधिगुरो, दासाची ही अल्पमात्र देणगी कृपा करून अवश्य स्वीकारावी.'

त्या सावकाराची परोपकारबुद्धि बुद्धास चांगली अवगत होती; आणि तो केवळ निरपेक्षबुद्धीनें दानधर्म करितो अशी त्याची ख्याति त्यानें ऐकिली होती. ह्याच परम उदात्त वृत्तीस अनुसरून त्यानें विहार स्थापण्याची गोष्ट काढिली आहे असें मनांत आणून, बुद्धानें त्याच्या त्या देणगीचा आदरपूर्वक स्वीकार केला, आणि त्या समयीं त्यानें पुढीलप्रमाणें भाषण केलें:—

"जो पुरुष अन्य जनांस दानधर्म करितो, त्याच्यावर सर्व लोक प्रेम करितात. त्याचा स्नेह घडला असतां तो मोठा अमोल लाभच समजावयाचा. अशा परोपकारी मनुष्याचें चित्त मरणसमयीं स्वस्थ व आनंदयुक्त रहातें. कारण त्याला त्या वेळीं कृतकर्मांचें स्मरण होऊन अनुताप होत नसतो. तर त्याच्या हातून मनुष्यांचें कल्याण आमरण झालें असल्या कारणानें त्याचें चित्त अंतसमयीं प्रफुल्लित व शांत रहातें. आपण भोजनास बसलों असतां तेथें कोणी गरीब मनुष्य क्षुधाविष्ट होऊन आला तर त्यास आपल्या पुढें वाढलेलें अन्न दिल्यानें आपण अन्नसेवन न करूनही आपणांस मोठी हुशारी आल्यासारखें वाटतें, व चित्त प्रसन्न होतें. कोणी गरीब मनुष्य थंडीनें कांकडतांना पाहून, त्याला आपल्या अंगावरचें वस्त्र दिल्यानें आपल्या अंगावर वस्त्र नसूनही आपण बहुमोल पेहराव केला आहे असें वाटूं लागतें. त्याचप्रमाणें जो कोणी पवित्र आणि सन्मार्गवर्ती जनांच्या सोईसाठीं निवासस्थानें बांधण्यामध्यें स्ववित्तव्यय करितो, त्याला मोठाच धनलाभ झाल्यासारखें वाटूं लागतें.

"दानधर्म करणें तो योग्य समय पाहून योग्य रीतीनें करणें इष्ट होय. शौर्य आणि वीर्य यांहीं युक्त असा पुरुष ज्याप्रमाणें स्वदेशावर परचक्र आलें असतां, स्वतांच्या जीविताची किंवा सौख्याची परवा न करितां, स-

भरभूमीवर जाऊन शत्रूशीं रणसंग्राम करितो, तद्वत्च दानशूर पुरुषाची कृति असते. कोणी विपन्न जन त्याच्या दृष्टीस पडले असतां, त्यांची ती विपत्ति दूर करण्यास तो तत्काळ प्रवृत्त होतो. त्याचें चित्त पराकाष्ठेचें कळवळून गेल्यामुळें आपल्या जवळच्या वित्ताचा कितीही क्षय झाला तरी त्याची त्यास लवमात्रही क्षिति वाटत नाहीं. खरा दानशूर पुरुष असतो तो दान करिते वेळीं किंवा नंतर कधींही प्रतिग्रह करणाऱ्या जनांची यत्किंचित् सुद्धां अवहेलना किंवा उपमर्द करीत नाहीं. त्यांस जें कांहीं साहाय्य करावयाचें तें तो मोठ्या प्रेमानें, सदय अंतःकरणानें व दयार्द्रबुद्धीनें करितो. त्याच्याकडे कोणी साहाय्य मागावयास आला असतां, त्याचा त्याला राग येत नाहीं, किंवा त्याचा तो तिरस्कार करीत नाहीं. असा दानशूर पुरुष मोक्षमार्गाचा अधिकारी होतो. तो जे परोपकृतिरूप वृक्ष लावितो, त्यांची आनंददायी छाया, मनोरम पुष्पें आणि सुखकर फळें यांच्या योगानें पुढें कैक वर्षेंपर्यंत इतर जन आराम पावतात. असा दानशूर पुरुष खरोखरी धन्य होय. अनाथ जनांस केवळ शुद्ध मनानें यथाशक्ति साहाय्य केल्यानें त्याला प्राप्त होणाऱ्या आनंदास पारावार नाहीं. निर्वाणप्राप्ति अशा पुरुषास सहज होते. जो दयाभूत अंतःकरणानें अन्य जनांस साहाय्य करण्यांत आपलें जीवित वेंचितो, त्यास मोक्षमार्गाची सिद्धि घडते. दया आणि दानशूरता या सद्वृत्तींचा त्याच्या ठायीं विकास होऊन त्याच्या आत्म्याची उन्नति होते."

ह्याप्रमाणें बुद्धकृत उपदेशाचें ग्रहण करून अनाथपिंडिक स्वदेशीं जावयास निघाला. जाते वेळीं त्यानें शारिपुत्र याला आपल्या बरोबर बोलाविलें; आणि त्याच्याकरवीं अत्यंत रमणीय असें स्थल निवडून तेथें त्यानें एक चांगलें विहारस्थान तयार केलें. हें स्थल अनाथपिंडिकास जेतनामक राजपुत्रापासून मोठ्या कष्टानें विकत घ्यावें लागलें. ह्या स्थलीं त्या राजपुत्राचें अत्यंत रमणीय उपवन असून, तें त्याला अतिशयित आवडत

असे. ह्मणून पहिल्यानें तें तो त्या सावकारास विकिना. परंतु त्याचा फारच आग्रह पाहून राजपुत्र त्यास ह्मणालाः 'ही जमीन आच्छादण्यास जेवढें सुवर्ण लागेल, तेवढें मोल घेऊन ती मी तुला देईन, एरवीं देणार नाहीं.' अनाथपिंडिकास ही अट कबूल होऊन, तो त्या उपवनाच्या भूमीवर सुवर्ण पसरूं लागला. हें त्याचें कृत्य पाहून राजपुत्र चकित झाला. त्याला वाटलें होतें कीं, त्या सावकारापाशीं इतकें द्रव्य नसेल. परंतु त्याला लोकांनीं सांगितलें कीं, त्याचें वित्त मोठें प्रचंड आहे. तेव्हां तो राजपुत्र त्याला ह्मणालाः 'तूं हें सोनें पसरण्याचे श्रम घेऊं नको. मी तुला एवढ्या मोलाला हें उपवन देणार नाहीं. द्रव्य घेऊन तें विकण्याची माझी खुषी नाहीं.' झालेला करार रद्द करण्याचा त्याचा हा असा मानस पाहून अनाथपिंडिकानें त्यास निक्षून सांगितलें कीं, तुला आपला करार पाळलाच पाहिजे. तेव्हां त्या उभयतांमध्यें वाद पडून, तो तोडण्यासाठीं त्यांनीं राजापाशीं जाण्याचें ठरविलें. परंतु पुढें त्या सावकाराच्या सद्वर्तनाची व सचोटीची ख्याति ऐकून, व त्याला तें उपवन कशासाठीं हवें आहे तें समजून, तो राजपुत्र ह्मणालाः 'अनाथपिंडिका, तुझा उद्देश परम स्तुत्य आहे. तुला हें माझें उपवन मी मोठ्या आनंदानें विकतों. पण ज्या अर्थी तूं तें महागुरु गौतमबुद्ध यास अर्पण करणार आहेस, त्या अर्थी ह्या तुझ्या उदार देणगींत माझाही अल्पस्वल्प भाग असावा अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. तर तुझ्यापाशीं जें मोल मीं मागितलें आहे, त्यांतलें अर्धे मोल घेऊन ह्या उपवनाची भूमि मी तुला विकतों, आणि त्यांतील सारे वृक्ष मी बुद्धगुरूस माझ्या वतीनें अर्पण करितों.'

तें उपवन मिळाल्यावर अनाथपिंडिकानें तें शारिपुत्राच्या स्वाधीन केलें; आणि तेथें बुद्धानें सांगितलें होतें त्याप्रमाणें विहारस्थान तयार केलें. ह्या विहारस्थानास पुढें जेतवन असें नांव पडलें. ह्या स्थानीं बुद्धाच्या शि-

ष्यसंघासाठीं करवतील तेवढ्या उत्तम सोई त्या सावकारानें पुष्कळ द्रव्य खर्चून केल्या. ह्या विहारस्थानीं बुद्ध पुष्कळ वर्षे राहिला.

इकडे बुद्ध राजगृहनगरींत असतां त्याचा पिता शुद्धोदन यानें त्याला असा निरोप धाडला कीं, माझा अंतसमय समीप आला आहे; तरी माझ्या मनांतून तुला एकदां पाहावें असें आहे. इतर जनांस तुझ्या धर्म-मार्गापासून लाभ झाला आहे. तो मी जो तुझा पिता त्याला आणि तुझ्या इतर संबंधिजनांला त्वां अवश्य करून द्यावा. कमळपुष्प जसें सूर्योद-याची प्रतीक्षा करीत असतें, तद्वत् मी तुझी मार्गप्रतीक्षा करीत आहें.

हा स्वपित्याचा निरोप ऐकून बुद्धानें कपिलवस्तुनगरीस जाण्याचा तत्काळ निश्चय केला. इकडे बुद्ध स्वनगरींत येणार असें ऐकतांच तेथ-ल्या नगरवासी जनांस परम आल्हाद वाटला. त्यांना कळलेंच होतें कीं, स्वनगरीचा त्याग करून वनाप्रत गेल्यावर सिद्धार्थानें धर्मशोध करून सत्य मोक्षमार्गाची निवड केली असून, त्या मोक्षैकभूत धर्ममार्गाचा उप-देश तो जनांस करीत आहे. स्वपुत्र नगरीसंनिध आला असें ऐकून, शुद्धो-दन आपली प्रधानमंडळी व संबंधिजन घेऊन त्याला नगराबाहेर सामोरा गेला. त्याला त्यानें दुरून पाहिलें तेव्हां त्याचें मनोहर रूप व अलौकिक तेज पाहून तो चकित झाला; आणि त्याचें चित्त हर्षभरित झालें. सिद्धार्थ जवळ आला पाहून राजा रथांतून खालीं उतरला. आणि त्याला आलिं-गन करून ह्मणाला: ‘ तूं मजकडून गेल्यास आज सात वर्षे झालीं. तुझी भेट केव्हां होईल असें मला होऊन गेलें होतें. ’ नंतर ते नगराबाहेरील एका राईंत एकमेकांच्या समोरासमोर बसले. राजा त्याच्याकडे एकसा-रखा टकमक पाहत राहिला. त्याच्यानें एक शब्दही बोलवेना. त्याचें तें अप्रतिम तेज पाहून तो मनांतल्या मनांत कौतुक करूं लागला. हा असा तेजःपुंज व कीर्तिमान् पुरुष आपणाशीं पुनः पुत्रधर्मानें वागून आपल्या-पाशीं सतत राहील तर आपण किती धन्य होऊं, असा विचार त्याच्या

मनांत आला. परंतु बुद्धाची ती वृत्ति व निश्चय पाहून त्याच्यानें आपल्या मनांतला विचार त्याला उघडपणें बोलून दाखववेना. शेवटीं राजा त्याला ह्मणालाः 'हे सिद्धार्था, मी तुला माझें राज्य अर्पण करण्यास तयार आहें. परंतु तूं तें मृत्तिकेसमान लेखीत आहेस हें मी पूर्णपणें जाणून आहें '

हे स्वपित्याचे प्रेमोद्गार श्रवण करून बुद्ध ह्मणालाः 'आपलें हृदय पुत्रस्नेहानें अगदीं भरून गेलें आहे; आपणाला स्वपुत्रवियोगास्तव पराकाष्ठेचा खेद होत आहे; हें मी पूर्णपणें जाणतों. परंतु ह्या आपल्या पुत्रविषयक स्नेहभावाचा परिपाक अन्य रीतीनें व्हावा अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. मी ज्या व्यवसायामध्यें सांप्रत गुंतलों आहें, त्यांत समग्र मानवजातीचें कल्याण होण्यासारखें आहे. तेव्हां आपल्या ठायीं एकट्या मजविषयीं जशी ममता वसत आहे, तद्वतच संसारासंबंधी क्लेशांनीं कष्ट पावणाऱ्या इतर जनांचीही दया आपणांला अवश्य यावी. माझें शेष जीवित मनुष्यजातीच्या कल्याणांत वेंचावें असें आहे. अज्ञ जनांला सत्य ज्ञानाची प्राप्ति करून देऊन विपत्तीपासून मुक्त करावें हें माझें परम कर्तव्य आहे असें मी समजतों. त्यापासून परावृत्त करण्यास आपलें मजविषयींचें उत्कट प्रेम समर्थ होणार नाहीं.'

हें स्वपुत्राचें निश्चयाचें भाषण ऐकून आणि त्याचा परम उदात्त संकल्प समजून त्याचे नेत्र प्रेमाश्रूंनीं भरले. त्याचा कंठ सद्गदित झाला; आणि त्यानें त्याला एवढेंच उत्तर केलें कीं, 'हा तुझ्या वृत्तींत झालेला पालट अत्यंत विलक्षण होय. तुझी निःसीम निवृत्तिपरता आणि अखिल मानवजातीचें स्वबुद्धीप्रमाणें व स्वसामर्थ्यानुरूप कल्याण करण्याचा दृढ संकल्प पाहून माझ्या चित्तांतील सारा शोक नाहींसा झाला आहे. माझ्या सारख्या यःकश्चित् पुरुषाच्या उदरीं असा लोककल्याणकर्ता पुरुष निर्माण व्हावा यांतच मला मोठी धन्यता वाटत आहे. जगाची विपत्ति पाहून तुझें चित्त कळवळून, तूं ती नाहींशी करण्याचा मार्ग शोधून काढून,

त्याचा जनांस उपदेश करण्यासाठीं राज्याधिकाराचा व माझ्या सारख्या वृद्ध पित्याचा त्याग केलास याबद्दल मी तुला इतःपर यत्किंचितूही दोष देणार नाहीं.' असें बोलून राजा स्वपरिवारासह तेथून निघून गेला; आणि बुद्ध त्या राईतच स्वशिष्यांसहवर्तमान राहिला.

दुसरे दिवशीं नित्यक्रमाप्रमाणें बुद्ध आपल्या हातांत भिक्षापात्र घेऊन नगरीमध्यें भिक्षेसाठीं फिरावयास निघाला. तो घरोघर भिक्षा मागत चालला असतां, त्याला पौरजनांनीं ओळखलें; आणि ते राजापाशीं धांवत जाऊन सांगूं लागले कीं, सिद्धार्थ आपल्या हातांत भिक्षापात्र घेऊन नगरांत भिक्षा मागत फिरत आहे. हें वर्तमान ऐकून राजा तत्काळ बुद्ध फिरत होता तेथें आला आणि त्याला ह्मणाला: 'हें असें भिक्षापात्राचें अवलंबन करून तूं मला कां बरें कमीपणा आणीत आहेस? तुला आणि तुझ्या संघास लागणारी अन्नसामग्री पुरविण्याचें सामर्थ्य मला नाहीं काय?'

बुद्ध–ही आह्मां भिक्षुजनांची रीतच आहे.

राजा–तूं राजकुळांत निर्माण झाला आहेस. राजेलोक कधीं भिक्षा मागून अन्न मिळवीत नसतात.

बुद्ध–महाराज, आपण आणि आपल्या वर्गांतले दुसरे पुरुष राजकुळांत उत्पन्न झाल्याचा अभिमान वाहोत; पण मला हा अभिमान मुळींच उरला नाहीं. मीं सांप्रत जी वृत्ति व जें कर्तव्य अंगीकारिलें आहे, त्याला अनुरूप असाच हा अन्नप्राप्तीचा मार्ग आहे.

ह्यावर राजानें कांहींच उत्तर केलें नाहीं. तेव्हां बुद्ध आणखी ह्मणाला: 'महाराज, एकाद्यास मोठा गूढ निधि प्राप्त झाला असतां, त्यांतील बहुमोल रत्नें त्यानें आपल्या प्रिय पित्यास अवश्य नजर करावीं अशी जनरीति आहे. या रीतीस अनुसरून मला प्राप्त झालेल्या धर्मज्ञानरूप नि-

यांतून एक रत्न आपणांस अर्पण करण्यास मला आज्ञा असावी; आणि त्याचा आपण अवश्य स्वीकार कराल अशी मला पूर्ण उमेद आहे असें सविनय भाषण करून बुद्धानें आपल्या धर्ममार्गाचें पुढीलप्रमाणें अगदीं साररूपानें निरूपण केलें:

" जागृत व्हा, भ्रांत होऊं नका. हा संसार केवळ स्वप्नप्राय आहे. सत्य धर्माचें अवश्य श्रवण करा. सदाचाराचा अवलंब करा. जो नीतीनें वर्तन करितो त्याला अक्षय सुख प्राप्त होतें. तो इहपरलोकीं सुखानंदाचा अनुभव घेतो. "

ह्यावर राजानें कांहींएक उत्तर न करितां आपल्या पुत्राच्या हातचें भिक्षापात्र घेऊन त्याला स्वमंदिरांत नेलें. तेथें दरबारांतील प्रधानमंडळीनें व राजघराण्यांतील इतर मनुष्यांनीं त्याचा आदरमान केला. परंतु तेथें यशोधरा आली नाहीं. राजानें तिला बोलावणें पाठविलें. तेव्हां तिनें असें सांगून धाडिलें कीं, ' मी आदरास पात्र आहें असें वाटल्यास सिद्धार्थ मजकडे येऊन मला दर्शन देईल.' नंतर बुद्धानें आपल्या साऱ्या संबंधिजनांस भेटून यशोधरा कोठें आहे ह्मणून विचारलें. तेव्हां त्याला कोणीं सांगितलें कीं, तिनें येथें येत नाहीं ह्मटलें. हें ऐकून तो तत्काळ उठून तिच्या महालांत गेला. तेथें जाते वेळीं त्यानें आपले शिष्य शारिपुत्र व मौद्गलयायन यांस आपल्याबरोबर नेलें. तो त्यांस ह्मणाला: ' तुह्मी मजबरोबर तिच्या महालांत चला. मी सर्वथा बंधमुक्त आहें, तशी ती नाहीं. तिला माझ्या विरहास्तव पराकाष्ठेचें दुःख होत आहे. ह्यासाठीं मला पाहतांच ती दुःखावेशानें कदाचित् मला आलिंगन करील. तर तसें करण्यास तुह्मी तिला प्रतिबंध करूं नका. कारण तिच्या हृदयांत सांचलेलें सगळें दुःख बाहेर पडलें नाहीं तर तिचें चित्त शांत होणार नाहीं.' यशोधरा अगदीं साधें वस्त्र परिधान करून बसली होती. आपला परम प्रिय पति आपल्या महालांत जातीनें चालून आलेला पाहून

तिचें हृदय प्रेमरसानें भरून गेलें; आणि देहभान विसरून तिनें तत्काळ धावून जाऊन त्याचे पाय घट्ट धरिले; आणि ती मोठ्यानें शोक करूं लागली. पण इतक्यांत आपला श्वशूर जवळ उभा आहे असें पाहून, लज्जायुक्त होऊन ती एकीकडे जाऊन उभी राहिली. तेव्हां राजा तिच्या वतीनें येणेंप्रमाणें बोलला:—

'यशोधरेचें तुजवर पराकाष्ठेचें प्रेम असल्यामुळें तुला स्पर्श केल्यानें तुझ्या व्रताचा भंग होईल ही गोष्ट तिच्या लक्षांत आली नाहीं याबद्दल तूं तिला क्षमा कर. तुझा वियोग घडल्यापासून आज सतत सात वर्षें तिनें विरक्तता स्वीकारिली आहे. तूं आपल्या डोकीचे केश काढलेस असें वर्तमान तिच्या कानीं आलें तेव्हां तिनेंही आपल्या डोकीचे केश काढले. त्याचप्रमाणें तूं वस्त्रालंकारादि ऐषआरामीच्या वस्तूंचा अव्हेर केलास तेव्हांपासून तिनेंही त्यांचा परित्याग केला. तूं जसा विरागी बनून मृत्तिकापात्रांतून अन्नसेवन करूं लागलास तद्वत् तिनेंही तोच क्रम आरंभिला. उंच आसनें, पर्यंकादि शय्यास्थानें इत्यादि गोष्टींचा जसा तूं त्याग केलास तसाच तिनेंही केला आहे. कित्येक राजपुत्रांनीं तिच्याशीं विवाह करण्याविषयीं बोलणें लाविलें असतां, तिनें त्यांस असा निक्षून जबाब सांगितला कीं, मी अद्यापि सिद्धार्थाची धर्मपत्नी आहें. मी सर्वस्वीं त्याची आहें. तर हे सिद्धार्था, ह्या परम योग्य व तुझ्या ठायीं सर्वथा अनुरक्त अशा आपल्या धर्मपत्नीला कृतापराधाबद्दल क्षमा कर.'

हें राजाचें भाषण ऐकून बुद्धाच्या मनांत यशोधरेविषयीं विशेष आदरबुद्धि उत्पन्न झाली; आणि तिच्याशीं मोठ्या प्रेमानें बोलून तिचें त्यानें आश्वासन केलें. त्या प्रसंगीं तो तिला इतकेंच ह्मणाला कीं, तुझी ही वैराग्यशीलता तुझ्या पूर्व जन्मींच्या सत्कर्माचें फल आहे. तुला आज माझ्या वियोगानें पराकाष्ठेचें दुःख होत आहे खरें. तथापि मी सांप्रत कोणत्या सत्कृत्यांत गुंतलों आहें याचें तुला ज्ञान झालें असतां, तुझा हा सारा

शोक नाहींसा होऊन तूं आपणास धन्य मानिशील; आणि तूं माझ्या धर्ममार्गाचा अवलंब केल्यास तुला अखंड परमानंदाचा अनुभव घडेल. इतकें बोलून तो तिच्या महालांतून निघून गेला. नंतर त्या नगरींत बुद्ध जेथें जेथें बोध करीत असे, तेथेंतेथें जाऊन ती मोठ्या आस्थेनें त्याच्या मुखांतून स्रवणाऱ्या बोधामृताचें सेवन करीत असे; आणि कालांतरानें ती त्याच्या धर्मपंथांत सामील झाली.

**कपिलवस्तु**नगरींतील पुष्कळ जन बुद्धाचे अनुयायी झाले. **बुद्धाचा** सावत्रभाऊ **आनंद**, त्याचा चुलतभाऊ **देवदत्त**, **उपाली** नांवाचा एक नापीक आणि **अनुरुद्ध**नामेंकरून एक तत्त्ववेत्ता असे पुरुष त्याच्या संघांत येऊन मिळाले. यांपैकीं **आनंदावर बुद्धाचा** लोभ फारच होता. हा **आनंद** मोठा बुद्धिवान् असून त्याची वृत्ति पराकाष्ठेची सौम्य होती. पुढें **बुद्धाचें** देहावसान होईपर्यंत हा **आनंद** सर्वकाळ त्याच्या संनिध असे.

**कपिलवस्तु**नगरींत येऊन जनांस स्वसंमत धर्ममार्गाचा बोध करूं लागल्यास सात दिवस लोटले असतां, **यशोधरेनें** आपला पुत्र **राहुल** याला चांगला पेहराव घालून ह्मटलें कीं, ' बाळा तूं आपल्या पित्याकडे जाऊन आपलें वडिलोपार्जित वित्त माग. ' तेव्हां **राहुल** ह्मणालाः 'राजावांचून माझा दुसरा पिता तो कोणता ? ' तेव्हां तिनें त्याला उचलून खिडकीशीं नेलें; आणि **बुद्ध** राजवाड्यापाशीं बसून अन्न भक्षण करीत होता त्याच्याकडे बोट दाखवून ती त्याला ह्मणालीः ' तो परम तेजस्वी साधु हातांत भिक्षापात्र घेऊन अन्न भक्षण करीत आहे, तो तुझा पिता होय. त्याच्यापाशीं मोठें अलौकिक वित्त आहे. आह्मांला तें अद्यापि पाहावयास मिळालें नाहीं. तूं त्याचा पुत्र आहेस. तेव्हां त्याच्यापाशीं जाऊन आपला वित्ताचा अंश माग. तो मागण्यास तुला पूर्ण अधिकार आहे. त्याला जाऊन सांग कीं, मी तुझा पुत्र आहें. त्वां संपादिलेलें वित्त मला

अवश्य मिळालें पाहिजे.' आईच्या आज्ञेप्रमाणें राहुल बुद्धापाशीं गेला आणि मोठ्या धीटपणानें पण प्रेमानें, 'माझ्या बाबा' अशी त्यानें त्याला हाक मारिली. पण बुद्ध त्याच्याकडे पाहिलें न पाहिलेंसें करून अन्न भक्षण करून तेथून जावयास निघाला. तेव्हां राहुल त्याच्या मागून गेला, आणि त्याच्यापाशीं वडिलोपार्जित वित्त मागूं लागला. तो त्याच्या मागून चालला असतां, त्याला बुद्धाच्या शिष्यांनीं किंवा खुद्द बुद्धानें प्रतिबंध केला नाहीं. तो आपली लगट सोडीत नाहीं असें पाहून बुद्ध मागें वळून शारिपुत्रास ह्मणालाः—'माझा पुत्र मजपाशीं मीं संपादिलेलें वित्त मागत आहे. ज्या नश्वर वित्तामुळें दुःख व चिंता हीं उत्पन्न होतात असें वित्त याला द्यावयास मजपाशीं नाहीं. परंतु याला पवित्राचरणरूप वित्त देण्याचें सामर्थ्य मजमध्यें आहे. हें वित्त अविनाशी असून सर्वदा आनंद देणारें आहे.'

मग तो आपल्या त्या लहान मुलाला मोठ्या ममतेनें ह्मणालाः 'बाळा, मजपाशीं सुवर्णरत्नादिकांचा संग्रह नाहीं. मजपाशीं आध्यात्मिक वित्त मात्र विपुल आहे. तें तुला मजकडून प्राप्त व्हावें अशी इच्छा असल्यास व तें यथोचित रीतीनें वागून संभाळण्याचें सामर्थ्य तुजमध्यें असल्यास तें मी तुला देण्यास सिद्ध आहें. मजपाशीं सत्यचतुष्टयरूप निधि आहे. तो तुला प्राप्त झाल्यानें सदाचाराचा अष्टविध मार्ग समजेल. तर माझ्या ह्या धर्ममार्गाचा अवलंब करून जे आपल्या जीविताचा विनियोग आध्यात्मिक उन्नति करण्यांत आणि परम कल्याण प्राप्त करून घेण्यांत घालवितात, त्यांच्या संघांत येऊन मिळण्याची तुझी इच्छा आहे काय?' राहुल ह्मणालाः होय, आपण न्याल तिकडे येण्याची माझी तयारी आहे. हा असा त्याचा दृढ निश्चय पाहून बुद्धानें त्याला आपल्या संघांत घेतलें.

राहुल बुद्धाच्या संघांत जाऊन मिळाला असें ऐकून शुद्धोदन

राजास फार वाईट वाटलें. आपले दोघे पुत्र **सिद्धार्थ** आणि **अनंद** हे आपल्या कडून गेले; त्याच प्रमाणें आपला पुतण्या **देवदत्त** आणि नातू **राहुल** हे ही आपणास सोडून गेले असें पाहून त्याला पराकाष्ठेचा खेद होणें साहजिक होतें. तेव्हां तो **बुद्धा**कडे जाऊन त्यास ह्मणाला: 'तूं अज्ञान मुलांलाही आपल्या संघांत घेऊं लागलास तर त्यांच्या मातापितरांस मोठें दुःख होईल. यासाठीं त्वां इतःपर असा नियम करावा कीं, अज्ञान मुलांस त्यांच्या मातापितरांच्या संमतीवांचून संघांत घ्यावयाचें नाहीं.' हें आपल्या पित्याचें ह्मणणें **बुद्धा**नें मान्य करून त्या वेळेपासून त्यानें तसा नियम केला. पुढें **बुद्ध** आपल्या पित्याच्या राजधानींत आणखी कांहीं दिवस राहून मग तेथून निघून गेला.

इकडे **अनाथपिंडिका**नें मागें सांगितल्याप्रमाणें विहार तयार केल्यावर **बुद्धा**ला **श्रावस्ति**नगरीस बोलावून आणलें आणि **जेतवना**चें दान केलें. **बुद्धा**नें त्या विहारांत प्रवेश केला तेव्हां त्या भाविक सावकारानें पुष्पवृष्टि करून धूप आदिकरून सुगंधी द्रव्यें जाळलीं; आणि सुवर्णपात्रांतून पाणी सोडून ह्मटलें कीं, 'हें **जेतवन** मी बुद्धधर्मानुयायी जनांस अर्पण करितों' **बुद्धा**नें त्याच्या त्या देणगीचा स्वीकार करून ह्मटलें: 'ह्या तुझ्या अर्पणाच्या योगानें सत्यधर्मप्रसारास सर्वदा साहाय्य होवो; जगांतील अनाचारांचें निर्मूलन होवो, आणि सर्व मानवजातीचें व तुझें स्वतांचें कल्याण होवो.'

**श्रावस्ती**चा राजा **प्रसेनाजित** याला **बुद्ध** स्वनगरीसंनिध रहावयास आला आहे असें कळलें तेव्हां तो आपल्या परिवारासह त्याच्या दर्शनास आला; आणि त्याला वंदन करून व हात जोडून ह्मणाला: "माझ्या ह्या यःकश्चित् व अप्रसिद्ध राज्यांत आपण आल्यानें माझा भाग्योदय झाला असें मी समजतों. आपणासारखे धर्मराज व सत्यमार्गदर्शक महागुरु माझ्या ह्या राज्यांत वास करितील तोंपर्यंत त्यावर संकटें आणि विपत्ति

कदापि येणें नाहीं. आपल्या पवित्र दर्शनाचा लाभ परम दुर्मिळ आहे. आपल्या जीवनाधारभूत बोधामृताचें पान करावें अशी मला उत्कंठा लागली आहे. तरी तो लाभ या दासाला अवश्य व्हावा अशी माझी विनम्रभावें प्रार्थना आहे. इहलोकचें वित्त चंचल असून नश्वर आहे. परंतु सत्यधर्मज्ञानरूप वित्त स्थायी असून अक्षय रहाणारें आहे. ह्या मर्त्यलोकीं मनुष्यास राजपद प्राप्त झालें तरी त्याला दुःख व त्रास सहन करावा लागतो. परंतु ज्याचें आचरण पवित्र असतें तो ऐहिक दृष्टीनें कितीही विपन्न असला तरी त्याच्या मनाला शांतीचा चिर अनुभव घडतो."

ह्याप्रमाणें राजाचें हृदय धनतृष्णा आणि सुखाभिलाष यांहीं जर्जर झालें असून त्यांत उपरतीचा प्रवेश झाला आहे असें पाहून बुद्धानें त्याच्या त्या वृत्तीस अनुसरून येणेंप्रमाणें बोध केलाः—

"जे पुरुष पूर्व जन्मीं अनन्वित कर्मे केल्यामुळें नीच स्थितीमध्यें जन्म पावतात, त्यांला सदाचारी पुरुषाचें दर्शन घडल्यानें त्यांच्या हृदयांत सुद्धां त्या पुरुषाविषयीं आदरबुद्धि उत्पन्न होते. आपण तर राजकुळांत निर्माण झालां असून आपल्या पूर्वजन्मींच्या सुकृतानुरूप आपल्या ठायीं सद्वृत्ति वसत आहे. तेव्हां आपल्या हृदयांत सदाचारप्रीति उत्पन्न व्हावी हें स्वाभाविक आहे. माझ्या धर्ममार्गाचें श्रवण करण्याची इच्छा आपण प्रगट केली आहे. तर तो मार्ग मी आपणांस संक्षेपानें कथन करितों. त्याचें सावधान श्रवण करून मनन करावें; आणि जें मी सांगेन तें आपणांस यथार्थ वाटल्यास तदनुसार अवश्य वर्तन करावें. आपण केलेलीं सत्कर्मे किंवा असत्कर्मे आपल्या बरोबर आपल्या सावलीप्रमाणें सर्वदा येत असतात. ह्या जगांत आपणांस अत्यंत आवश्यक अशी गोष्ट कोणती ह्मणाल तर आपलें चित्त अत्यंत प्रेमळ असावें. तुह्मी स्वप्रजाजनांस आपल्या एकुलत्या एक

पुत्राप्रमाणें लेखा. त्यांला पीडा करूं नका, किंवा त्यांचा नाश करूं नका. आपल्या देहाच्या साऱ्या गात्रांचा आणि इंद्रियांचा उत्तम प्रकारें निग्रह करा. अपवित्र आणि दुराचाराप्रत नेणाऱ्या मतांचा त्याग करून सन्मार्गाचा अवलंब करा. इतरांची पायमल्ली करून स्वोत्कर्ष करण्याची हांव धरूं नका. जे दुःखी आणि विपन्न असतील त्यांच्या त्या दुर्वह स्थितीचें परिमार्जन करण्यास झटा आणि त्यांचें प्रेम संपादा. आपणांस मोठा राज्याधिकार आहे ह्या घमेंडींत जाऊं नका. स्तुतिपाठकांच्या मोहक शब्दांला भाळून जाऊं नका. व्रतोपवासादिकांनीं देहदंडन करण्यांत कांहींएक अर्थ नाहीं. तर मी जो नीत्याचरणाचा मार्ग सांगतों तदनुरूप स्ववर्तन ठेवण्याचा संकल्प करा. जन्म, जरा, रोग आणि मृत्यु एतद्रूप महाशिलांनीं आह्मी परिवेष्टित आहों. ह्या परम उद्वेगकारक महादुर्गांतून सुटून जाण्याचा एकच मार्ग आहे. तो हाच कीं, मी सांगतों त्या नीतिनियमांचें मनन करून त्यांचें अनुवर्तन करावें. दुराचरणानें कदापि सौख्य लाभणें नाहीं. खरे ज्ञानी असतात ते देहाच्या ग्राम्य सुखांचा अव्हेर करितात. विषयवासनेचा त्यांला पुरा तिटकारा वाटतो. ते आपल्या आध्यात्मिक उन्नतीला अहर्निश झटतात. ज्याप्रमाणें अग्नीच्या ज्वालांनीं परिव्याप्त झालेल्या वृक्षावर पक्षी येऊन बसत नाहींत, तद्वत् ज्याचें चित्त विषयवासनांच्या प्रकोपानें दग्ध होत असतें, तेथें सत्यास कोठून थारा व्हावयाला? हें ज्याला कळत नाहीं तो केवढाही पंडित असला, व त्याच्या विद्वत्तेची केवढीही कीर्ति झाली असली तरी तो अज्ञच समजावयाचा. ज्याला हें कळतें त्याच्या ठायीं सत्य ज्ञानाचा उदय होतो. हें ज्ञान प्राप्त करून घेण्याचा प्रत्येक मनुष्यानें संकल्प करणें अत्यावश्यक होय. जो ह्या ज्ञानप्राप्तीकडे दुर्लक्ष करील, त्याच्या जीविताचें कांहींएक सार्थक्य होणें नाहीं. आजपर्यंत होऊन गेलेल्या

सर्व ज्ञात्या पुरुषांनीं सत्यज्ञानप्राप्ति करून घेण्याविषयींच जनांस उपदेश केला आहे. कारण ज्यांला ज्ञान नाहीं, त्यांच्या ठायीं विवेकशक्ति विकसित होत नाहीं, आणि जेथें विवेक नाहीं तेथें मनोनिग्रह व तन्मूलक सदाचारप्रवृत्ति आणि दुराचारनिवृत्ति यांचा अभाव असतो. मी ज्या सत्यधर्ममार्गाचा जनांस उपदेश करीत आहें तो संसाराचा त्याग करून विरागी बनलेल्या जनांसाठींच केवळ नव्हे, तर तो सर्व मानवजातीसाठीं आहे. जो माझ्या धर्ममार्गाचें अनुसरण करील तो विरक्त असला किंवा संसारी असला तरी त्याची योग्यता मी सारखीच समजतों. विरागी बनलेले जन पुनरपि दुराचारांत मग्न होण्याचा संभव आहे; आणि गृहस्थाश्रमाचा अवलंब करून प्रपंचांत वागणारे जन आपल्या सदाचारबलेंकरून उत्तम साधूच्या पदवीस पोहंचतात. विषयवासनारूप महापुरामध्यें सांपडण्याचें भय सर्वांसच आहे. या पुराच्या प्रवाहांत समग्र जगत् सांपडलें आहे. ह्या प्रवाहाच्या अगणित आवर्तांत जे सांपडतात, त्यांची त्यांतून मुक्तता होतां होत नाहीं; इतका त्यांचा वेग प्रचंड आहे. तेव्हां अशा ह्या पुरांतून पैलतिरीं लागण्यासाठीं जनांनीं ज्ञानरूप नौकेचा आश्रय करून तिचें विवेकरूप सुकाणीच्या योगानें नियमन करावें, हें उचित होय. माझें जनांस कंठरवानें असें सांगणें आहे कीं, बाप हो, सत्यधर्ममार्गरूप परम दुर्भेद्य दुर्गाचा आश्रय करून दुराचारप्रवृत्तिरूप प्रचंड शत्रूच्या माऱ्यांतून अवश्य सुटा. आपल्या कृतकर्मांच्या परिणामांची निष्कृति कदापि होणें नाहीं; यास्तव यापुढें तरी आपण सत्कर्म करूं या. दुराचारापासून निवृत्त होण्यासाठीं आपण आपल्या मनांतील विचार व कल्पना यांचें परीक्षण करूं या. कारण जसे विचार तसे आचार; जसें पेरावें तसें पीक येतें असा सृष्टिनियम आहे. प्रकाशांतून अंधकारांत आणि अंधकारांतून प्रकाशांत जाण्याचे मार्ग आहेत. त्याचप्रमाणें थोड्याशा

अंधकारांतून निबिड अंधकारांत आणि थोड्याशा उजेडांतून उज्वल प्रकाशांत जाण्याचे मार्ग आहेत. जो ज्ञाता असतो तो प्राप्त झालेल्या प्रकाशाच्या साहाय्यानें अधिक प्रकाश मिळविण्याचा प्रयत्न करितो. अशा पुरुषाची सत्यज्ञानाकडे एक सारखी प्रगतिच होत असते. सदाचरण आणि विवेकशीलता यांच्या योगानें प्राप्त होणारें श्रेष्ठत्व परम इष्ट होय. ऐहिक सुखविषयांची व्यर्थता किती आहे त्याचें निरंतर मनन करा; आणि हें जीवित किती चंचल आहे तें ध्यानांत आणा. आपल्या मानसिक उन्नतीस झटा. सत्य धर्माचा मनःपूर्वक अंगीकार करून त्यावर दृढ भाव ठेवा; आणि त्यांत सांगितलेल्या अनुज्ञांप्रमाणें स्ववर्तन राखण्याचा निर्धार करा. तुह्मी आपल्या राजधर्मांचें उल्लंघन कदापि करूं नका. बाह्य गोष्टींच्या अनुकूलतेवर स्वसुख अवलंबून आहे असें कदापि मानूं नका; तर तें तुमच्या चित्ताच्या निर्मलतेवर व शांतीवर अवलंबून आहे असा तुमच्या मनाचा निश्चय होऊं द्या. अशा रीतीनें तुह्मी आपल्या आयुष्यक्रमाचें नियमन कराल तर तुह्मांस निर्वाणपदवी प्राप्त होऊन तुमची कीर्ति अमर होईल. ”

ह्याप्रमाणें बुद्धानें केलेला बोध प्रसेनाजित राजानें एकाग्र चित्तानें श्रवण केला. तो त्याच्या मनांत उत्तम प्रकारें ठसून त्याचें पुनःपुनः मनन करीत तो आपल्या ठिकाणीं निघून गेला.

# भाग साहावा.

## बुद्धधर्मसंस्थापना.

बुद्ध जगांत प्रगट होऊन जनांस धर्मबोध करूं लागण्यापूर्वी आर्य लोकांमध्यें पुष्कळ निरनिराळे धर्मपंथ निघाले होते हें प्रारंभीं उपोद्घातांत सांगितलेंच आहे. मोक्षप्राप्तीचें अचुक साधन म्हटलें म्हणजे देहदंडन करणें हें होय असा संसारनिवृत्त जनांचा समज होता. यास्तव ते नानाविध व्रतोपवास करून देहाचें दंडन करीत असत. त्यांचा असा निर्धार असे कीं, देहाच्या ज्या गरजा आहेत त्यांची आसक्ति आत्म्यानें सोडून शेवटीं देहाचाही परित्याग केल्यावांचून त्यास मोक्षप्राप्ति होणें नाहीं. यास्तव आहारविहार, वस्त्रप्रावरण, घरदार, इत्यादिकांची गरज करवेल तितकी ते कमी करीत असत. ते मनुष्यवसतीचीं स्थानें सोडून वनांत वनपशूं प्रमाणें संचार करीत. कित्येक तर दिगंबरवृत्ति धारण करीत असत; आणि दुसरे कित्येक असत ते स्मशानभूमींत किंवा उकिरड्यावर लोकांनीं फेंकून दिलेलीं जीर्ण वस्त्रें घेऊन त्यांनीं आपले देह झांकीत.

परंतु बुद्धानें देहदंडनाची मुळींच आवश्यकता नाहीं असें सिद्ध करून तदनुसार तो जनांस उपदेश करीत असे. तरी त्याचे अनुयायी भिक्षुजन स्मशानभूमींतील किंवा उकिरड्यावर फेंकलेलीं वस्त्रें मिळवून अंगावर घेत असत. कारण बुद्ध स्वतः असलीं वस्त्रें परिधान करीत असे. परंतु ह्या वस्त्रांमुळें भिक्षूंस नाना प्रकारचे रोग होऊं लागले. त्यांस ते पहिल्या पहिल्यानें औषधोपचार कांहींएक करीत नसत. त्यामुळें त्यांच्या धर्मप्रसाराच्या कामास व्यत्यय येऊं लागला. तेव्हां

बुद्धानें त्यांला अशी आज्ञा केली कीं, तुह्मीं रोग झाला असतां औषधोपचार अवश्य करावे. एकदां एका भिक्षूच्या पायास कांहीं दुखापत झाली. तेव्हां त्यानें एकंदर भिक्षूंस पादत्राणें घालण्यास सांगितलें.

एके समयीं बुद्धाची प्रकृति बिघडली. तेव्हां आनंदानें जीवकनामक बिंबसारराजाच्या वैद्यास बोलावून आणिलें. त्यानें त्याला औषध वगैरे देऊन लवकरच बरा केला. हा वैद्य बुद्धधर्माचा अनुयायी होता. त्यानें प्रद्योतनामेंकरून एका राजास झालेली कांहीं विकृति बरी केल्यावरून त्या राजानें त्याला एक उंची पोषाख बक्षीस दिला. तो त्यानें बुद्धाकडे आणला, आणि त्यास प्रणाम करून ह्मणालाः 'गुरुराज, दासाचें एक मागणें आहे तें आपण अवश्य मान्य करावें' ! बुद्ध ह्मणालाः 'तुझें मागणें काय आहे तें आधीं समजूं दे. ह्मणजे तें योग्य असल्यास मी तें आनंदानें मान्य करीन.' तेव्हां तो भाविक वैद्य ह्मणालाः 'गुरुमहाराज' आपल्या अंगावर स्मशानांत किंवा उकिरड्यावर पडलेल्या चिंध्या मी नेहमीं पाहतों. त्या आपणांस मुळींच शोभत नाहींत. मला हा पोषाख प्रद्योतराजानें दिला आहे. हा आपणांसच शोभण्यासारखा आहे. तरी याचा आपण अवश्य स्वीकार करावा. आणि आपल्या भिक्षुसंघासही अंगांत प्रपंची जनां सारखे झगे घालण्याची परवानगी आपण द्यावी.' बुद्धानें त्याचा तो पोषाख स्वीकारून त्या समयास उचित असा उपदेश केला; आणि आपल्या भिक्षुसंघास झगे घालण्याची परवानगी दिली. ह्या प्रमाणें बुद्धानें आपल्या अनुयायिसंघास झगे घालण्याची परवानगी दिल्याची वार्ता राजगृहनगरींतील लोकांस कळली तेव्हां त्यांस मोठा आनंद होऊन त्यांनीं त्या भिक्षूंस झगे पुरविले. असें सांगतात कीं, त्या भाविक लोकांनीं हजारों झगे तयार करून बुद्धाच्या संघास आणून दिले.

ह्या सुमारास शुद्धोदनराजा वृद्धापकाळामुळें अशक्त व आजारी झाला असल्या कारणानें त्यानें बुद्धाला असा निरोप धाडला कीं, 'माझें देहावसान होण्यापूर्वी त्वां एक वेळ मला येऊन भेटावें.' हा आपल्या पित्याचा निरोप ऐकून बुद्ध तत्काळ कपिलवस्तुनगरीस येऊन आपल्या पित्याच्या बिछान्यापाशीं त्याचा अंत होईपर्यंत बसून राहिला; आणि मरणसमयीं त्याच्या चित्तास शांतीचा अनुभव घडावा ह्मणून त्यानें त्यास सत्यधर्मबोध केला; आणि शेवटीं त्याच्या बेंगेमध्यें पडून शुद्धोदनराजानें प्राण सोडिला. ह्या प्रमाणें आपल्या श्वशुराचें देहविसर्जन झालेलें पाहून यशोधरेनें बुद्धापाशीं अशी प्रार्थना केली कीं, 'मला आपल्या संघांत घ्या.' ही अशी प्रार्थना तिनें पूर्वी एक दोन वेळां केली होती. पण बुद्धानें तिची विनंति मान्य केली नव्हती. ह्या प्रसंगीं त्यानें तिचें ह्मणणें मान्य करण्यास असें कारण झालें कीं, तिच्या बरोबर आणखी प्रजापतीनेंही बुद्धाच्या संघांत सामील होण्याची इच्छा प्रगट केली. हा त्यांचा सत्यधर्मानुसरणाचा निर्धार पाहून बुद्धानें त्यांस आपल्या संघांत विधिपूर्वक घेतलें. येथून पुढें भिक्षुणींच्या संघास आरंभ झाला.

ह्याप्रमाणें भिक्षुणींचा संघ स्थापन झाला तेव्हां बुद्धानें आपल्या भिक्षुसंघास स्त्रियांशीं कोणत्या प्रकारें वर्तन करावें याविषयीं येणें प्रमाणें बोध केलाः—

कोणत्याही स्त्रीकडे पापदृष्टीनें न पाहण्याची खबरदारी ठेवा. एकाद्या स्त्रीकडे तुमची नजर गेल्यास तिला कधीं पाहिली नाहीं अशी तुमच्या मनाची स्थिति व्हावी. स्त्रियांशीं बोलण्याचा प्रसंग कधींही येऊं देऊं नका. यदाकदाचित् एकाद्या स्त्रिशीं बोलणें प्राप्त झाल्यास तिच्याशीं जें कांहीं बोलावयाचें तें शुद्ध अंतःकरणानें बोला; आणि आपल्या मनाचा असा निर्धार करा कीं, आपण श्रमण आहों त्यापेक्षां कर्दमांतून वरती

आलेलें कमलपुष्प जसें निर्मल असतें तद्वत् ह्या पापमय जगतामध्यें आपण निर्दोष रहावें. एकादी स्त्री तुह्मांहून मोठ्या उमरीची असल्यास तिला तुह्मीं आपल्या मातेसमान लेखावें; ती तुह्मांहून अंमळ लहान वयाची असल्यास तिला आपली भगिनी मानावी; आणि ती वयानें फारच लहान असल्यास तिला आपल्या मुलीप्रमाणें समजावी. जो श्रमण एकाद्या स्त्रीकडे पापदृष्टीनें पाहतो, अथवा तिला स्पर्श करितो, त्याच्या व्रताचा भंग होऊन तो माझा शिष्य होण्यास मुळींच योग्य नाहीं. मनुष्याच्या ठायीं विषयवासना अनिवार असल्या कारणानें त्यास त्यानें सर्वदा भ्यालें पाहिजे. या विषयवासनेचें निर्मूलन करण्यासाठीं मनुष्यानें उद्योगसातत्यरूप धनुष्यास ज्ञानरूप तीव्र शराचा अभिनियोग करून सर्वदा उद्युक्त रहावें. सुविचाररूप शिरस्त्राणाचें धारण करून पंचेंद्रियमूलक वासनापंचकाशीं दृढ निश्चयानें संग्राम करावा. स्त्रीचें मनोहर लावण्य पाहून ज्याचें मन विषयलंपट होतें, त्याच्या चित्तास व्यामोह होऊन तो दुराचारनिमग्न होण्याचा दृढ संभव असतो. यास्तव विषयाभिलाषदृष्टीनें स्त्रीच्या लावण्याकडे पाहून स्वचित्तांत विषयवासना उत्तेजित होऊं देऊं नका. ह्याप्रमाणें स्त्रीच्या स्वरूपाकडे नेत्र जाऊं देण्यापेक्षां ते तापवून लाल केलेल्या सांडसांनीं काढून टाकलेले पुरवले. स्त्रियांच्या संनिध राहून स्वचित्तांत विषवासनेचे विचार उच्छृंखल होऊं देण्यापेक्षां क्रूर व्याघ्राच्या मुखांत पडणें किंवा मनुष्यवध करणाऱ्या मांगाच्या तीक्ष्ण सुरीखालीं सांपडणें बरें. विश्वयोषिता उठण्याबसण्यांत व हिंडण्याफिरण्यांत आपल्या स्वरूपलावण्याचें प्रदर्शन करून पुरुषाचें चित्त मोहित करूं पाहतात. त्यांचीही चित्ताकर्षण करण्याची कला इतकी प्रबळ असते कीं त्यांच्या पाशांत मोठे निश्चयी पुरुष सुद्धां सहज सांपडतात. यास्तव अशा भयंकर स्त्रियांच्या तावडींत न सांपडण्याची खबरदारी घ्या. त्यांचे हास्यरोदनादि प्रकार हे आपले महाशत्रु होत.

त्यांचे हावभाव आणि चालण्या बोलण्याची ढब हीं पुरुषाचें चित्त पाशबद्ध करणारीं आहेत. तर अशा स्त्रियांच्या संसर्गास कदापि जाऊं नये. त्यांच्याकडे आपलें चित्त सहसा जाऊं देऊं नये. मनोनिग्रहरूप रश्मींनीं त्यांस बळकट आवरून धरावें.

श्रावस्तिनगरीमध्यें विशाखानामेंकरून एक धनाढ्य स्त्री रहात असे. तिनें बुद्धधर्माचा अंगीकार करून आपल्या वित्ताचा बुद्धधर्मानुयायिसंघाप्रीत्यर्थ विनियोग करण्याचा क्रम ठेविला होता. संघांतील भिक्षूंस व भिक्षुणींस वस्त्रान्नाची व औषधोपचाराची ददात कदापि पडूं नये अशी व्यवस्था तिनें ठेविली होती. ही स्त्री प्रपंचांत वागत असून परम धार्मिक व सदाचारी होती. प्रपंचांत वागणाऱ्या बुद्धधर्मानुयायी स्त्रीजनांपैकीं ही स्त्री पाहिली होती; आणि तिच्या सद्वर्तनाचें अनुकरण इतर भाविक स्त्रिया परम उत्साहानें करूं लागल्या.

मगधदेशाचा राजा बुद्धधर्मानुयायी होता. तो पुढें संसारत्याग करून धर्माचरणांत कालक्रमणा करीत असतां एके समयीं बुद्धगुरूपाशीं येऊन ह्मणाला: 'गुरुराज, ब्राह्मणी धर्माच्या कित्येक पंथांत अशी चाल आहे कीं, प्रत्येक महिन्याचे कांहीं दिवस पवित्र गणून त्या पंथांतले लोक आपआपल्या देवालयांत वगैरे धर्मोपदेश ऐकावयास जमतात. तेणेंकरून लोकांची त्या पंथांवरील श्रद्धा दृढ होऊन आणखी नवे लोक त्या पंथांत सामील होतात. तर आपल्या ह्या पंथांतही अशीच कांहीं तरी व्यवस्था होऊन आपले धर्मबांधव एकत्र जमण्याचे कांहीं दिवस ठरवावे असें आपणांस वाटत नाहीं काय? हें त्याचें ह्मणणें बुद्धास मान्य होऊन त्यानें आपल्या भिक्षूंस अशी आज्ञा केली कीं, त्यांनीं प्रत्येक पक्षाच्या अष्टमीस, आणि अमावास्येस व पौर्णिमेस एकत्र जमून कांहीं तरी धर्मकृत्यांत काळ घालवावा; आणि ह्या दिवसांस उपवसथ असें नांव द्यावें. ह्या आज्ञेप्रमाणें सर्व भिक्षु नेमलेल्या दिवशीं विहारामध्यें जमले. परंतु

तेथें त्यांला धर्मोपदेश वगैरे कांहींएक ऐकावयास न मिळाल्यामुळें त्यांची थोडीशी निराशा झाली. हें बुद्धानें पाहून त्यांला असें सांगितलें कीं, ह्या एकत्र जमण्याच्या दिवशीं सर्वांनीं आपआपले अपराध सगळ्या संघासमोर कबूल करावे ह्मणजे त्यांच्या त्या अपराधमूलक पातकाचा बोजा कमी होऊन त्यांचें हृदय शुद्ध होईल. ह्या पापनिवेदन-विधीस प्रातिमोक्ष असें त्यानें नांव दिलें.

**बुद्ध कौशांबी** येथें असतां एका भिक्षूनें कांहीं अपराध केला असून वरती सांगितलेल्या उपवसथाच्या दिवशीं त्यानें तो अपराध सगळ्या संघासमक्ष कबूल केला नाहीं. तेव्हां बाकीच्या भिक्षूंनीं त्यास बहिष्कार घातला. हा बहिष्कृत भिक्षु मोठा विद्वान्, ज्ञाता व बुद्धिवान् असून विनयसंपन्न, पापभीरु आणि स्वधर्मविहित नियमांप्रमाणें वर्तण्यास सर्वदां तत्पर असे. आपणास बहिष्काराची शिक्षा झालेली ऐकून तो आपल्या धर्मबांधवांकडे जाऊन ह्मणाला कीं, मी निरपराध आहें. मला तुमच्या संघांत राहून धर्माचरण करण्यास साहाय्य करा.' त्याचें तें नम्रतेचें भाषण ऐकून कांहीं भिक्षूंनीं त्याचा पक्ष घेतला आणि बाकीच्या भिक्षूंनीं वाद आरंभिला. ह्याप्रमाणें दोन पक्ष होऊन दोन्ही एकमेकांस शिव्याशाप देऊं लागले. ह्याप्रमाणें आपल्या संघांत दुफळी झालेली ऐकून बुद्धानें त्या दोन्ही पक्षांकडे जाऊन त्यांस पुष्कळ समजून सांगितलें. परंतु ते आपला हेका सोडिनात. तेव्हां त्यानें त्या उभय पक्षांस एकमेकांपासून निराळे राहून धर्माचरण करण्याची परवानगी दिली. ह्याप्रसंगीं त्यानें त्या कलह करणाऱ्या भिक्षूंस येणें प्रमाणें बोध केला:—

"कलहास कांहीं तरी कारण उत्पन्न झालें असतां नीच अज्ञान जन विनाकारण पुष्कळ कोलाहल करितात. परंतु जे ज्ञाते असतात त्यांच्या मध्यें- कोणत्याही गोष्टीमुळें विरोध उत्पन्न झाला असतां ते

परस्परांशीं सौम्य व सभ्य रीतीनें वर्तून आपल्या विरोधाचें कारण स्पष्ट करून सांगतात. अशा एकमेकांशीं विरोध करणाऱ्या जनांस कोण दोष देईल ? अमुक एका मनुष्यानें मला शिव्या दिल्या, माझी निंदा केली, माझें नुकसान केलें असे विचार जो पुनः पुनः मनांत आणितो त्याच्या ठायींचा द्वेषाग्नि कदापि उपशम पावावयाचा नाहीं. कारण द्वेषानें द्वेषाचें शमन होत नाहीं. तर आपला द्वेष करणाऱ्यांच्या संबंधानें आपल्या चित्तांत द्वेषवृत्ति यत्किंचित् ही उद्भवूं दिली नाहीं तरच द्वेषाचें निर्मूलन होतें. हा असा नीतीचा शाश्वत नियम आहे. कित्येकांस मनोनिग्रहाची आवश्यकता वाटत नाहीं. असे जन कलहास प्रवृत्त झाले असतां त्यांचें तें वर्तन क्षम्य होय. परंतु ज्यांस मनोनिग्रहाचें महात्म्य अवगत झालें आहे, त्यांनीं कलहापासून निवृत्त होऊन परस्परांशीं एकचित्तानें वर्तावें हें उचित होय. ज्याचें आचरण पवित्र असतें आणि ज्याची वृत्ति कदापि चंचल नसते, अशा मनुष्याशीं स्नेह संपादिल्यानें आपण निर्भय, सुखी व शांतचित्त होतों. परंतु ज्याला असा सदाचारी मित्र मिळत नाहीं, त्यानें एकांताचा स्वीकार करून कोठें तरी रानावनांत भ्रमण करून कालक्रमणा करावी तें चांगलें. मूर्खांची संगति करण्यांत कांहींच लाभ नाहीं. जे लोभी, अभिमानी, कलहप्रिय आणि दुराग्रही असतात, अशा जनांशीं सहवास करण्यापेक्षां एकांतांत काळ घालविण्यांत विशेष सुख आहे."

ह्याप्रमाणें त्यांला त्यानें बोध केला. पण त्यांचा कलह कांहीं मिटला नाहीं. तेव्हां अशा हट्टी दुरभिमानी मनुष्यांस बोध करून वाटेवर आणण्याचें काम कांहीं सोपें नाहीं असें पाहून **बुद्ध कौशांबीहून** निघून फिरत फिरत पुनः **श्रावस्तीस** आला. **बुद्ध कौशांबीहून** गेल्यावर तेथल्या त्या भिक्षूंत फारच कलहाग्नि माजला. तेव्हां **बुद्धाचे** प्रपंची अनुयायी त्यांच्या त्या कलहास फारच त्रासले, आणि ह्मणूं लागले कीं,

ह्या अशा कलहानें आपणां सर्वांवरच मोठा गहजब गुदरण्याचा संभव आहे. बुद्धगुरु तर यांच्या ह्या उद्दामपणास त्रासून येथून निघून गेले आहेत. तेव्हां ह्या अशा भांडखोर भिक्षूंला आपण मुळींच मानूं-नये व त्यांला कोणत्याही प्रकारचें साहाय्य करूं नये. ह्याप्रमाणें लोक आपणांस मानीतनासे झाले तेव्हां त्यांला कृतकर्माचा पश्चात्ताप होऊन ते आपल्या विरोधाचा निकाल लावण्यासाठीं श्रावस्ति येथें बुद्धापाशीं आले. ते आलेले पाहून शारिपुत्र बुद्धास ह्मणालाः 'हे कलहप्रिय, दुरभिमानी आणि दुफळी करणारे भिक्षु आले आहेत. त्यांच्याशीं कोणत्या प्रकारें वर्तन करावें?' बुद्ध ह्मणालाः "त्यांची निर्भर्त्सना करूं नको. कारण कठोर शब्द कोणासही प्रिय वाटत नाहींत. प्रत्येक पक्षाला निरनिराळी जागा नेमून दे; आणि सर्वांशीं निःपक्षपातपणें वाग. उभय पक्षांचें ह्मणणें शांतपणें ऐकून घेऊं; आणि प्रत्येकाच्या ह्मणण्यांत कितपत तथ्य आहे तें नीट विचार करून पाहूं. ह्याप्रमाणें दोन्ही पक्षांनीं आपलें ह्मणणें काय आहे तें स्पष्टपणें सांगितल्यावर मग सर्व संघानें मिळून जो कांहीं निर्णय देणें योग्य वाटेल तो द्यावा. तेथपर्यंत त्यांच्याशीं कोणत्याही प्रकारें विरोधानें वागूं नये. सर्वांस सारख्या रीतीनें वागवावें.' ह्या भिक्षूंचा कलह मिटविण्याची एक युक्ति उपालीनें अशी सुचविली कीं, दोन्ही पक्षांचें ह्मणणें ऐकून घेऊन निर्णय देण्यापेक्षां सर्व संघानें असें ह्मणावें कीं, दोन्ही पक्षांनीं परस्परविरोधाचा त्याग करून पुनरपि एकचित्त व्हावें. बुद्धाला ही युक्ति पसंत वाटली नाहीं. तो ह्मणालाः 'उभयपक्षांचें ह्मणणें ऐकून घेतल्याशिवाय त्यांचें ऐक्य करूं पाहणें योग्य नव्हे. अशानें त्यांचें खरें ऐक्य व्हावयाचें नाहीं. खरें ऐक्य व्हावयास त्यांची योग्य रीतीनें समजूतच पडली पाहिजे; आणि ही समजूत पाडण्यासाठीं त्यांचें ह्मणणें साद्यंत ऐकून घेतलें पाहिजे.' ह्या प्रकरणीं बुद्धानें त्याला एक गोष्ट सांगून त्याचा हा सदरील बेत त्याला

सोडावयास लाविलें. मग त्या महंतांचें ह्मणणें सविस्तर ऐकून बुद्धानें त्यांचें समेट केलें.

यशोधरेचा बंधु देवदत्त यानें बुद्धाच्या धर्माचा अंगीकार केला होता. हा मोठा कीर्तिप्रीय आणि महत्पदाभिलाषी होता. यास्तव तो बुद्धाचा मत्सर व द्वेष करूं लागला. बुद्धानें घालून ठेवलेल्या नियमांत तो दोष काढूं लागला. हे नियम फारच सौम्य आहेत असें त्याचें ह्मणणें पडलें. ह्याप्रमाणें देवदत्ताच्या मनांत विरोध उत्पन्न होऊन तो बुद्धास सोडून गेला; आणि राजगृहनगरींत बिंबसारराजाचा पुत्र अजातशत्रु राज्य करीत होता त्याच्याकडे जाऊन त्यानें त्याला आपलें काय ह्मणणें होतें तें कळविलें, आणि त्या राजाला त्यानें आपलासा करून घेतलें. ह्या राजानें त्याच्यासाठीं एक विहार बांधून दिलें. येथें देवदत्तानें पुष्कळ अनुयायी मिळविले आणि बुद्धानें घातलेल्या नियमांहून पुष्कळ कडक नियम पाळण्याच्या व देहदंडन करण्यासाठीं व्रतोपवासादि साधनें अंगीकारण्याच्या शपथा त्यांच्याकडून घेवविल्या. बुद्धाला हें वर्तमान कळतांच तो स्वतः राजगृहनगरीसंनिध वेणुवनांत येऊन दाखल झाला. तो आला असें कळलें तेव्हां देवदत्त त्याच्या जवळ जाऊन त्याला ह्मणाला, गुरुराज, मीं जे धर्माचरणाचे विशेष कडक नियम काढले आहेत त्यांस संमति द्या. कारण हे नियम पाळल्यानें विशेष पवित्रता अंगीं येईल असा माझा अभिप्राय आहे. हा देह केवळ जडपदार्थाधीन आहे. त्याचें बीजारोपण पापकर्मानें झालें असून त्याचा उद्भव दुराचारानें झाला आहे. तो सर्वदा पीडेस पात्र असून नश्वरत्वास्तव विलय पावणारा आहे. आमच्या पूर्वसंचितानुरूप जें कर्म आमच्या पाठीस लागलें आहे त्याचें संचयस्थान हा देह होय. तो पापकर्म आणि रोग यांचें वसतिस्थान आहे; आणि त्याच्या निरनिराळ्या इंद्रियांवाटे मुत्रश्लेश्मादि अगदीं घाणेरडे पदार्थ स्त्रवत असतात. मर-

णानें त्याचा अंत व्हावयाचा आणि त्याचें पर्यवसान स्मशानभूमींत व्हावयाचें. ही अशी देहाची निकृष्ट स्थिति असल्या कारणानें त्यास आपण सर्व प्रकारच्या घाणीनें भरलेल्या प्रेताप्रमाणें गणावें आणि स्मशानभूमींत पडलेल्या चिंध्यांनींच त्यास सर्वदा वेष्टावें, हें उचित होय." यावर बुद्धानें असें उत्तर केलें कीं, "देह सर्वप्रकारें अमंगळ असून त्याचें स्मशानांत अवसान व्हावयाचें आहे, हें खरें आहे. कारण तो नश्वर असून कालेंकरून पंचत्वास मिळावयाचा. तरी पण तो कर्माचें अधिष्ठान असल्यामुळें त्यांत पापकर्माचा संचय न करितां पुण्यकर्म व सदाचार यांचा संग्रह करणें आपल्या हातीं आहे. ह्या देहाच्या सुखविषयांचा अभिलाष धरून तत्प्राप्त्यर्थ उद्योग करणें हें मनुष्यास उचित नव्हे हें खरें आहे; तरी त्याच्या नैसर्गिक गरजांकडे दुर्लक्ष करून त्याची सर्व प्रकारें आबळा करणें योग्य नव्हे. त्यावर मळ सांचूं देणें किंवा तो मलिन वस्त्रांनीं वेष्टणें मनुष्यास शोभत नाहीं. दीप जो आहे तो स्वच्छ राखिला नाहीं व त्यांत तेल घातलें नाहीं, तर तो निश्चयानें विझावयाचा; तद्वतूच आपल्या देहाची चांगली निगा केली नाहीं, तो धुऊन माखून साफ राखिला नाहीं आणि व्रतोपवासादिकांनीं तो क्षीण केला असतां त्यांत सत्य ज्ञानाच्या प्रकाशाचा अभिनिवेश होण्यास प्रत्यवाय घडतो. तूं जे नियम प्रचलित करूं पाहत आहेस त्यांच्या साहाय्यानें मी उपदेशिलेल्या मध्यम मार्गाचें अनुसरण योग्य प्रकारें व्हावयाचें नाहीं. कठिन नियमांचें अनुवर्तन करणें ज्यास आवश्यक वाटत असेल त्याला कोणाचा प्रतिबंध नसावा. परंतु त्यांचें बंधन इतरांस विहित करणें इष्ट नव्हे. कारण ते सन्मार्गप्रवृत्तीस केवळ अनावश्यक होत.'

ह्याप्रमाणें बुद्धानें देवदत्ताचें ह्मणणें मान्य केलें नाहीं. तेव्हां तो आपल्या विहारांत निघून गेला; आणि अगदीं स्वतंत्रपणें धर्माचरण करूं

लागला; आणि तो लोकांस असें सांगूं लागला कीं, बुद्धाचा मोक्षसाधक धर्ममार्ग फारच सौम्य प्रतीचा असून त्यापासून इष्ट सिद्धि होण्यासारखी नाहीं. देवदत्त आपली अवहेलना करून आपल्या धर्ममार्गास नांव ठेवितो असें बुद्धाच्या कानीं आलें तेव्हां तो आपल्या शिष्यसंवास ह्मणालाः " ज्याला जन दोष देत नाहींत असा ह्या भूलोकीं कोणीही नाहीं. तो कितीही जपून वागत असला तरी त्याची निर्भर्त्सना करावी हा जनांचा क्रमच आहे. सर्वांस सोईचा आणि हिताचा असा मध्यम धर्ममार्ग मी जनांस उपदेशीत असतां, तो नीट समजून घेण्याचा त्यांनीं प्रयत्न करूं नये, तर उलट त्याची निंदा करीत रहावें याला काय ह्मणावें ! देवदत्ताचें ह्मणणें असें आहे कीं, भिक्षूंनीं सर्वकाळ उघड्या हवेंत रहावें, नगरांच्या सन्निध कदापी राहूं नये; लोकांनीं टाकलेल्या जीर्ण वस्त्रांचें त्यांनीं परिधान करावें. सर्वदा भिक्षान्नावरच निर्वाह करावा; कोणीं भोजनास बोलाविलें असतां जाऊं नये, किंवा कोणीं विहारांत अन्न पाठविलें असतां त्याचें सेवन करूं नये. मांसान्नाचें भक्षण करूं नये. यावर माझें ह्मणणें असें आहे कीं, माझ्या बोधाप्रमाणें मनुष्यास कोणत्याही स्थलीं वागतां येईल. वैराग्याचे कठिन नियम ज्याला पाळावेसे वाटत असतील त्यानें ते खुशाल पाळावे. पण सदाचरणास त्यांची मुळींच आवश्यकता नाहीं; आणि जे तरुण किंवा अशक्त आहेत त्यांच्यानें अशा नियमांचें पालन व्हावयाचें नाहीं. आतां अन्नभक्षणासंबंधानें माझा अभिप्राय असा आहे कीं, माझ्या संघांतील जन ज्या देशीं असतील तेथल्या लोकांच्या चालीप्रमाणें सांपडेल तसलें अन्न त्यांनीं भक्षण करावें. मात्र इतकेंच कीं, केवळ क्षुधाशमनास आवश्यक असेल तेवढेंच अन्न त्यांनीं खावें; एकादें पक्वान्न गोड लागलें असतां त्याचेंच सेवन मनमुराद करूं नये. मनुष्य वृक्षतळीं बसला, किंवा गृहाच्या छायेंत बसला, लोकांनीं टाकलेलीं जीर्ण वस्त्रें त्यानें परिधान केलीं

किंवा लोकांनीं दिलेलीं नवीं वस्त्रें परिधान केलीं, मांसान्नाचा अव्हेर केला किंवा तें भक्षण केलें, तरी त्याच्या चित्ताची शुद्धि होण्याजोगी आहे. ह्यासंबंधानें सर्वांस सारखा नियम घालून दिल्यानें त्यांचा अनन्य हेतु जो निर्वाणसिद्धीचा त्यास प्रत्यवाय घडेल. ”

ह्याप्रमाणें देवदत्त बुद्धास सोडून गेल्यावर त्यानें अजातशत्रूला बुद्धास ठार मारण्याची मसलत दिली. ही दुष्ट मसलत त्या अविचारी राजाला मान्य होऊन त्यानें बुद्धाला मारण्याकरितां मारेकरी पाठविले. ते त्यापाशीं गेले असतां, त्याला त्यांचा घोर उद्देश कळून त्यानें त्यांस नीतिबोध केला. त्या बोधानें त्यांचीं कठोर हृदयें मेणासारखीं मऊ होऊन आपल्या धन्याचा हुकूम न मानितां ते त्याचे अनुयायी झाले ! हा असा त्याला जिवें मारण्याचा प्रयत्न त्या दुष्ट राजानें तीन वेळां केला असें ह्मणतात. पण तिन्ही वेळां बुद्धानें पूर्वोक्त युक्तीनें आपल्यावरील संकटाचें निवारण केलें. त्याच्या वाक्शक्तीचा आणि धर्मबोधपद्धतीचा प्रभाव एवढा विलक्षण होता !

बुद्धासारख्या परमपूज्य जगद्गुरूचा प्राण घेण्याचा यत्न करून तो व्यर्थ गेला असें पाहून तो राजा फारच खिन्न झाला. त्याचें मन त्याला खाऊं लागलें. त्याला कोठेंच चैन पडेनासें झालें. तेव्हां तो कृतकर्माबद्दल अनुताप पावून बुद्धास शरण गेला; आणि अगदीं दीन होऊन त्याची त्यानें क्षमा मागितली. तेव्हां बुद्धानें परम सदय अंतःकरणानें त्याचें आश्वासन करून त्याला स्वधर्माचा बोध केला. तेणेंकरून त्याच्या चित्तास शांति प्राप्त होऊन तो बुद्धाचा अनुयायी बनला.

देवदत्तानें स्वतंत्र धर्मपंथाची स्थापना करण्याचा पुष्कळ उद्योग केला, पण त्यांत त्याला यश आलें नाहीं. त्याचे पुष्कळ शिष्य त्याला सोडून गेले. तेव्हां त्याची निराशा होऊन तो आजारी झाला; आणि बुद्धास सोडिल्याबद्दल त्याला पश्चात्ताप होऊन तो एके दिवशीं आप-

त्या बाकी राहिलेल्या शिष्यांस ह्मणाला कीं, " मला डोलींत घालून बुद्धापाशीं घेऊन चला. मी त्याचा अपराध केला आहे खरा, तरी मी त्याचा नातलग आहें. यास्तव तो माझा अव्हेर करणार नाहीं. " ह्याप्रमाणें त्याला त्यांनीं बुद्धापाशीं उचलून आणिलें; डोली वाहणारांनीं ती खालीं ठेविली तेव्हां देवदत्त बुद्धदर्शनास आतुर होऊन वरती उठावयास गेला. पण तोल न सावरून तो खालीं पडला आणि त्याचा प्राण गेला. प्राणांतसमयीं त्याच्या तोंडून बुद्धस्तव चालला होता.

देवदत्ताचा असा अंत झालेला पाहून बुद्धानें स्वशिष्यांस एणेंप्रमाणें बोध केला ! हे भिक्षुजनहो, जें सत्यचतुष्टय मीं तुह्मांस उपदेशिलें आहे तें नीट न समजल्यामुळें व त्याचें मनास पूर्ण आकलन न झाल्यामुळें आह्मी आजपर्यंत असे सैरावैरा धांवत आहों, आणि ह्या क्लेशप्रद संसृतिजालामध्यें भ्रांत झालों आहों. आपल्या चित्तांत सत्यधर्मज्ञानाचा प्रकाश पूर्णपणें फांकला नाहीं तोंपर्यंत आपला हा आत्मा निरनिराळ्या योनींमध्यें भ्रमण करीत आहे. भिन्नभिन्न प्रकारचे पाषाण, वृक्ष, कीटक, पशु, मानव यांचे देह त्याला प्राप्त होतात. अखिल जीवसृष्टीमध्यें जें स्थितिवैचित्र्य दृष्टोत्पत्तीस येतें त्याचा उद्भव पूर्व कालीं व वर्तमान कालीं जीवांच्या हातून घडलेल्या कर्मांपासून होतो. आपल्या ठायीं विवेकशक्ति आहे. तिचा योग्य उपयोग केला तर आपणांस दिव्य ज्ञानदृष्टि प्राप्त होते. ही एक वेळ प्राप्त झाली ह्मणजे ती कदापि नष्ट होत नाहीं. परंतु ही दृष्टि प्राप्त व्हावयास प्राणी अत्यंत उच्च स्थितीप्रत गेला पाहिजे; आणि ही उच्च स्थिति त्यास संसृतीच्या योगानें क्रमाक्रमानें प्राप्त होते. पुनःपुनः जन्ममरण प्राप्त होऊन त्याला अंतीं अनुपम ज्ञानप्रकाश साध्य होतो; आणि तो साध्य झाल्यानें त्याच्या हातून पवित्राचरण घडतें. ही उच्च स्थिति मला प्राप्त होऊन मला सत्यज्ञानाचा लाभ झाला आहे. ह्या ज्ञानानुरूप जो उत्तम धर्ममार्ग मला खऱ्या शाश्वत

शांतीचा संपादक वाटला त्याचा उपदेश मी तुह्मांस केला आहे. ह्या माझ्या मार्गाचें अवलंबन केल्यानें आपल्या ठायींच्या समग्र पातकाचें क्षालन होऊन आपणांस पूर्ण समाधान प्राप्त होणार आहे. सत्यज्ञानदर्शनरूप अत्यंत सुखावह असें हें धर्मजीवन मी तुह्मांस समर्पण केलें आहे. त्याचें पान जो करील त्याच्या चित्ताची तळमळ नाहींशी होईल. त्याच्या सर्व मनोविकारांचा विलय होईल आणि त्याच्या ठायींची अनाचारप्रवृत्ति निर्मूल होईल. ह्याप्रमाणें मनोविकाररूप महासागरांतून सत्यज्ञानरूप नौकेच्या साहाय्यानें जो पैलतीरीं लागला त्याच्या सौख्यास पारावार नाहीं. कारण ज्याच्या चित्तापासून सर्व पापमलाचें क्षालन होऊन तें परम शुद्धि पावतें, आणि जो सर्व भ्रमापासून मुक्त होतो, त्याला निर्वाण प्राप्त होतें. असा मनुष्य ऐहिक प्रपंचांत वागत असला तरी त्याचें चित्त निर्लेप रहातें. ऐहिक वासनांचा मळ त्यास लागत नाहीं: कसें तर कमलपुष्प ज्या उदकांतून वर येतें त्याचा एकही बिंदु त्यावर असत नाहीं तसें. असा मनुष्य सर्व प्राण्यांशीं मोठ्या प्रेमानें वागतो. ही मनाची वृत्ति त्यानें अढळ राखावी. तो कोणत्याही स्थितींत असला तरी त्यानें ती कायम राखण्यास जपावें. कारण ही मनाची अवस्था अत्युत्तम होय. मी उपदेशिलेल्या सत्यचतुष्टयाचें ज्याला यथार्थ ज्ञान घडत नाहीं त्याचा संमृतिपाश तुटत नाहीं. त्यास नाना योनींमध्यें पुनःपुनः भ्रमण करावें लागतें. अज्ञानरूप अरण्यामध्यें त्यास अगणित काळ संचार करावा लागतो. ह्या अरण्यामध्यें भ्रमरूप मृगजलाच्या पाठीस लागून तो पापरूप कर्दमभूमीमध्यें मग्न होतो. परंतु ज्याला ह्या सत्यचतुष्टयाचें परिज्ञान होतें तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून सुटतो. त्याचा भ्रमजाल भंग पावतो. त्यास अभीष्टसिद्धि घडते. स्वार्थपरतामूलक दुर्वृत्ति त्याच्या हृदयांतून विनष्ट होतात; आणि त्यास सत्य ज्ञानाची

पूर्ण प्राप्ति होते. हाच खरा मोक्ष होय. कैवल्यसिद्धि ती ह्यांतच आहे. स्वर्ग आणि अमर जीवनाचें सौख्य यालाच ह्मणतात.

बुद्धाचें आपल्या शिष्यांस असें सांगणें असे कीं, त्यांनीं आपल्या- ठायीं कांहीं अलौकिक सामर्थ्य आहे असें जनांस भासवून देऊन त्यांचें वंचन करूं नये. हा बोध करण्याचें प्रयोजन त्यास एक दोन गोष्टीं- वरून प्राप्त झालें. त्या गोष्टींचें येथें निरूपण करूं. राजगृहनगरींत ज्योतिष्कनामेंकरून एक गृहस्थ रहात असे. त्यानें एके दिवशीं आपल्या घराच्या दारासमोर एक उंच काठी रोवून तिच्या शेवटाला एक चंदनाचें रत्नखचित पात्र अडकाविलें; आणि तो बुद्धाच्या शि- ष्यांस सांगूं लागला कीं, तुमच्यापैकीं जो कोणी श्रमण शिडी किंवा काठी घेतल्या वांचून केवळ मंत्रसामर्थ्यानें हें पात्र खालीं काढील, त्याला मी तो सांगेल तें देईन. हें ऐकून बुद्धाचा शिष्य काश्यप तेथें गेला, आणि त्यानें कांहीं युक्ति करून तें पात्र खालीं काढलें आणि तें मोठ्या विजयोत्सवानें आपल्या विहारांत नेलें. ही वार्ता बुद्धाच्या कानीं आली तेव्हां तो काश्यपापाशीं गेला आणि त्यानें तें पात्र फोडून टाकून आपल्या शिष्यांस असें निक्षून सांगितलें कीं, असले चमत्कार करण्याचें तुह्मी कधींही मनांत आणूं नका.

या संबंधाची दुसरी एक गोष्ट अशी घडली कीं, वृजिनामक प्रांता- मध्यें बुद्धाचे कांहीं शिष्य पावसाळ्यांत राहिले असतां, तेथें दुष्काळ- पडून कोणास पोटभर अन्न मिळेनासें झालें. त्यामुळें त्या शिष्यांस पुरेशी भिक्षा कोणी घालीना. तेव्हां त्यांनीं तेथल्या लोकांस फसवि- ण्याची एक युक्ति काढिली. ते लोकांस सांगूं लागले कीं, आमच्यापैकीं अमुक एका श्रमणाला दैवी साक्षात्कार झाला आहे. त्याला तिन्ही काळच्या गोष्टी समजतात. दुसऱ्या एका श्रमणावर दैवी अनुग्रह झाला असून त्याला पाहिजे तो चमत्कार करितां येतो. हें त्यांचें ह्मणणें

त्या भोळ्या लोकांला खरें वाटून ते कोणी तरी मोठे सिद्ध पुरुष आहेत असा त्यांचा समज झाला; आणि असे महापुरुष आपल्या गांवांत पर्जन्यकाळीं रहावयास आले हें आपलें मोठें भाग्य समजून त्यांनीं त्यांला खाण्यापिण्याचे पदार्थ मुबलक पुरविले. अशा युक्तीनें त्यांनीं तो दुष्काळाचा कठिन समय ददातीवांचून घालविला. पुढें बुद्धाला ही त्यांची लबाडी कळून आली तेव्हां त्यानें आनंदाकरवीं सगळ्या भिक्षूंस जमा करून त्यांस पुढील प्रमाणें प्रश्न केला ! "हे भिक्षुजन हो, भिक्षूंचें भिक्षुत्व केव्हां नष्ट होतें बरें ?" हा आपल्या गुरूचा प्रश्न ऐकून शारिपुत्र पुढें सरसावून ह्मणालाः "दीक्षा धारण केलेल्या शिष्यानें कोणत्याही प्रकारचा अनाचार करूं नये. जो कोणी अनाचार करील, तो शाक्यमुनीच्या शिष्यत्वास मुकेल. दुसरें असें कीं, दीक्षा धारण केलेल्या शिष्यानें कधीं कोणाचें कांहीं त्यानें दिल्यावांचून घेऊं नये. जो शिष्य दुसऱ्याच्या एकाद्या वस्तूचा अपहार करितो—मग तीं अगदीं क्षुल्लक कां असेना—तो शाक्यमुनीचा शिष्य नव्हे. आणखी असें कीं, कोणत्याही निरुपद्रवी प्राण्याची हत्या त्यानें समजून उमजून किंवा द्वेषबुद्धीनें करूं नये. जो ती करील त्यास शाक्यमुनी-चें शिष्यत्व साध्य नाहीं. हे तीन निषेध पाळले नाहींत तर भिक्षूंचें भिक्षुत्व नष्ट होईल."

हें त्याचें भाषण आटोपल्यावर बुद्ध ह्मणाला. ह्या तीन निषेधां-शिवाय आणखी एका मोठ्या महत्त्वाच्या गोष्टीसंबंधानें मला तुह्मांस निषेध घालून द्यावयाचा आहे. तो असा कीं, दीक्षा धारण केलेल्या शिष्यानें आपल्या ठायीं कांहीं अलौकिक सामर्थ्य आलें आहे असा डौल घालूं नये. जो कोणी लोभवश होऊन किंवा दुष्टबुद्धीनें आपणास दिव्य दृष्टि आली आहे किंवा आपल्या ठायीं चमत्कार करण्याचें सामर्थ्य आहे असें जनांस भासवून त्यांला फसविण्याचा प्रयत्न करील, तो माझ्या

शिष्यत्वास बिलकुल पात्र नाहीं. हे भिक्षुजनहो, तुह्मी मंत्रतंत्रादिकांचा हव्यास धरून जनांस भ्रमांत पाडूं नका. तीं केवळ व्यर्थ होत. कारण हें सारें विश्व कार्यकारणरूप कर्माच्या नियमानें बद्ध आहे. त्यांत यत्किंचितूही पालट करण्याचें सामर्थ्य कोणाही मानवास नाहीं. जो कोणी माझा शिष्य अद्भुत चमत्कार करण्याचा आव घालील त्याला माझें धर्ममत समजलें नाहीं असें समजावें.

एके समयीं मोठी महामारी उपस्थित होऊन सहस्त्रावधि लोक मरूं लागले. त्यामुळें लोक अगदीं घाबरून गेले. आपणांस केव्हां मृत्यु येईल याचा नेम नाहीं असें वाटून ते उदास व अस्वस्थ झाले. त्यांच्या चर्येवर केवळ प्रेतकळा आली. कोणाला कांहींएक सुचेनासें झालें. परंतु कित्येक लोकांनीं पाहिलें कीं, आपल्या जीविताची शाश्वति मुळींच नाहीं, तेव्हां त्यांनीं असा निर्धार केला कीं, देहांत प्राण आहे तोंपर्यंत यथेच्छ खाऊन पिऊन घ्यावें व साधतील तेवढे ऐषआराम भोगावे. याप्रमाणें जो तो आपआपल्या विचारांत मग्न असतां, बुद्धानें आणि त्याच्या शिष्यांनीं गांवोगांव हिंडून लोकांला आपल्या हातून होईल तेवढें साहाय्य केलें. कोणांस औषधोपचार करावे, कोणी अनाथ किंवा नातलगांनीं सोडलेला असा आजारी मनुष्य आढळल्यास त्याच्याजवळ राहून त्याची साधेल तेवढी शुश्रूषा करावी; त्याला उपदेश करून अंतसमयीं त्याच्या चित्तास समाधान वाटेल असें करावें; इत्यादि प्रकारच्या स्तुत्य उद्योगांत ते एकसारखे गढले होते. हा उद्योग करितांना त्यांनीं आपला जीव धोक्यांत पडेल याची मुळींच परवा केली नाहीं.

सदरीं सांगितल्याप्रमाणें चोहोंकडे मनुष्यसंहार होत असतां, एक मनुष्य बुद्धाकडे येऊन ह्मणालाः 'माझ्या आसपास लोक पटापट मरत आहेत तें पाहून मी अगदीं घाबरून गेलों आहें. दुसऱ्यांविषयीं माझ्या मनांत मुळींच कांहीं येत नाहीं. माझें काय होईल याच भीतीनें मला

ग्रासलें आहे. तर गुरुराज, माझ्या चित्तांतील ही भीति जाईल असा कांहीं तरी बोध मला करा.' हें त्याचें भाषण ऐकून बुद्धानें त्याला व त्या एकंदर प्रसंगाला उद्देशून पुढील प्रमाणें बोध केला:—

"ज्यांस दुसऱ्यांची करुणा येते, त्यांच्या चित्तार्चे समाधान होण्यास कांहीं तरी मार्ग आहे. परंतु तुला समाधान प्राप्त होणें नाहीं. कारण तुझ्या चित्तांत केवळ आपल्या पुरताच विचार वागत आहे. ही आत्मपरता तुझ्या हृदयांतून जाईल तेव्हां त्यांत समाधानाचा प्रवेश होण्यास मार्ग होईल. आपत्कालीं मनुष्याच्या हृदयाची परीक्षा होत असते. आपत्कालाच्या योगानें त्याच्या ठायीं सदाचारप्रवृत्ति व परोपकारबुद्धि यांचा उद्भव व विकास होण्याचा संभव असतो. अरे हे मनुष्या, तूं आपल्या सभोंवतीं अशी खेदजनक प्राणहानि होतांना पाहत असतां, तुझ्या हृदयांत एवढी आत्मपरता वसावी ना? तुझे बांधव, भगिनी व इतर इष्टमित्र महामारीस पटापट बळी पडत असतां, तुझ्या हृदयांतील सुखतृष्णा व विषयवासना यांचें निर्मूलन कसें होत नाहीं! ह्या ऐहिक प्रपंचांतील सगळ्या वस्तूंस आपण क्रमाक्रमानें निःसंशय मुकणार. त्यांच्या संबंधाची चिंता वाहणें व त्या प्राप्त करून घेण्यासाठीं अहर्निश उद्योगनिमग्न असणें हें मानवास उचित नव्हे. आपलें हृदय शुद्ध होऊन त्यास शांतीचा अनुभव घडावा असें ज्याला वाटत असेल, त्यानें हा सारा उपद्व्याप सोडून मोकळें व्हावें. मनुष्य सुखतृष्णेस वश होऊन तिच्या तृप्त्यर्थ उद्योग करितात, पण तिची तृप्ति कदापि होणें नाहीं. धनलोभानें ते उद्योग करितात, पण प्राप्त झालेल्या धनानें ते लवमात्रही तृप्त नसतात. अशा तृष्णावश जनांची अवस्था कळसुत्री बाहुल्याप्रमाणें असते. तृष्णारूपी सूत्रानें ते इतस्ततः भ्रमण पावतात, आणि हें सूत्र भंग पावलें ह्मणजे ते जागच्या जागीं पडून रहातात. आतां सांप्रत चालू असलेल्या मनुष्यसंहाराविषयीं ह्मणशील तर

मृत्यूच्या दरबारांत लहान मोठ्यांचा विचार कांहीं एक नसतो. ह्याच्यापाशीं धनधान्य पुष्कळ आहे किंवा ह्याची योग्यता मोठी आहे, याला एव्हां नेऊं नये असें मृत्यु कांहीच जाणत नाहीं. ह्याप्रमाणें सहस्त्रावधि जन ह्या भूमंडलावर प्रतिदिवशीं मरण पावत आहेत. ह्यावरून आयुष्य क्षणभंगुर आहे हा बोध जनचित्तांत अवश्य ठसला पाहिजे. हा पाहा, आतां सूर्यास्त होत आहे. रात्र झाली ह्मणजे तूं सुखशयन करिशील. परंतु उदयिक पुनः तूं जागृत होऊन नित्याचे व्यवहार करण्यास समर्थ होशील याचा कांहीं नेम नाहीं. तर आजची घडी आहे तेवढीच केवळ आपली आहे असें ध्यानांत वागवून स्वचित्ताची शुद्धि करण्यास आजच झट. यासंबंधानें दिरंगाई अशी बिलकुल करितां कामा नये. आपलें आचरण होईल तेवढें त्वरित सुधरण्यास मनुष्यानें प्रयत्नशील असावें. आज काय घाई आहे पुढें पुष्कळ काळ आहे, असें मनांत आणून चालणार नाहीं. कारण काळ केव्हांच निघून जात असतो. मला आणखी थोडा प्रपंचाचा अनुभव घेऊं द्या अशी जी इच्छा ती केवळ व्यर्थ होय; आणि ह्या जीवितांतील सुखविषयांची जी लालसा ती केवळ विफल होय. हें सारें विश्व केवळ भासमय आहे. तें केव्हां दृष्टीआड होईल याचा नेम नाहीं; आणि स्वर्गसिद्धीसाठीं जे येथें कर्मपरायण होतात, ते मृगजलामागें लागणाऱ्या हरिणांसारिखे होत. प्रपंची जन विषयाभिलाष धरून पिंजऱ्यांत ठेवलेल्या पक्षांप्रमाणें आपली अवस्था करून घेतात. ह्या पक्ष्यांना कांहीं वेळ अन्न प्राप्त होतें खरें पण छिन्नभिन्न होऊन चुलीवरील भांड्यांत पडण्याची पाळी त्यांला लवकरच येते. अशीच अवस्था सुखाभिलाषी जनांची होते. त्यांस इच्छित सुखविषय कांहीं वेळ प्राप्त होतात खरे, तरी अंतीं त्यांस मरणवश व्हावें लागतें. तर हे मनुष्या, माझ्या धर्माचें अवलंबन करून मी घालून दिलेल्या नियमांप्रमाणें जो आपलें वर्तन ठेवील त्याचा चिंताज्वर नाहींसा होऊन त्याच्या चित्तास समाधान व शांति हीं प्राप्त होतील. माझ्या

धर्माचा अंगीकार करून आपल्या वृत्ति व कृति पवित्र होतील असें करण्यास जो झटतो, त्यास खऱ्या निर्वाणाची सिद्धि सुगम होते. मनुष्यापाशीं सुवर्ण रत्नादिकांचा केवढाही मोठा निधि असला, किंवा त्याची सत्ता केवढीही प्रचंड असली, त्याचें बुद्धिवैभव केवढेंही अचाट असलें, त्याचें आयुष्य कितीही दीर्घ असलें, तथापि जर त्याचें आचरण पवित्र नाहीं, त्याचें चित्त शुद्ध नाहीं, तर त्यास खरें सौख्य प्राप्त होणें नाहीं. निर्वाणसिद्धीचा त्यास अधिकार नाहीं."

बुद्धधर्माची दीक्षा ज्या तरुण जनांनीं घेतली होती ते एके समयीं बुद्धापाशीं येऊन त्यास विचारूं लागले कीं, गुरुराज, आह्मी कोणत्या प्रकारें वर्तन करावें तें आह्मांस सांगा. तेव्हां बुद्धानें त्यांस पुढील प्रमाणें बोध केला:—

"जे कोणी माझ्या धर्माची दीक्षा घेऊन माझ्या उपदेशाप्रमाणें सद्भावपूर्वक वर्तूं इच्छीत असतील, त्यांनीं मुख्यतः चार गोष्टींकडे लक्ष पुरवावें. त्या चार गोष्टी ह्या होतः (१) सत्समागमांत काळ दवडावा; (२) सर्वदा धर्मबोधाचें श्रवण करावें; (३) श्रुतधर्माचें अहर्निश मनन करून सत्यज्ञानप्रकाशाची प्राप्ति करून घ्यावी; (४) आणि सर्व काळ नीतीनें वर्तावें. माझ्या धर्ममार्गांत ह्या क्रमानें प्रवेश केला पाहिजे. आतां तुह्मांस मी दहा गोष्टींचा निषेध करितों. हा निषेध पाळिल्यानें तुमच्या ठायीं माझें शिष्यत्व उत्तम प्रकारें प्रतीत होईल. त्या दहा गोष्टी ह्या होतः–तुह्मी कोणत्याही प्राण्याची हत्या करूं नका; कोणाची चोरी करूं नका; देह व मन अपवित्र ठेवूं नका; असत्य भाषण करूं नका; मद्यपान करूं नका; निषिद्ध वेळीं अन्नभक्षण करूं नका; नर्तनादि कर्में करूं नका व नाटकादि मनोरंजनप्रकार पाहूं नका; पुष्पमाला, सुगंधी द्रव्यें, अलंकार, सुंदर वस्त्रें यांचा उपयोग करूं नका; उंच व रुंद शय्यांवर निजूं नका; सुवर्ण रौप्यादि कोणाकडून घेऊं नका."

दुसरे एके वेळीं त्यानें आपल्या भिक्षुसंघास येणेंप्रमाणें बोध केला:-- "साधु कोणास ह्मणावें ? तर जो धर्मशील तो साधु होय. धर्मशील कोण ? ज्याचें चित्त, वाचा आणि क्रिया हीं सत्यज्ञानास अनुसरून असतात तो धर्मशील होय. समर्थ पुरुष कोण ? तर जो सहनशील असतो तो समर्थ होय. कारण सहनशील पुरुष आत्मजय करून चित्तांत उद्भवणाऱ्या सर्व विकारांचा निग्रह करितो; यामुळें तो शांत, तितिक्षु आणि निर्दोष असतो. ज्ञानी पुरुष कोण ? तर ज्यास आपल्या वास्तविक स्वभावाचें परिज्ञान झालेलें असतें तो ज्ञानी होय. असा मनुष्य स्वचित्तास स्वार्थपरतेचा मळ लागूं देत नाहीं; तो सर्वदा सद्वर्तन करितो. हे भिक्षुजन हो, तुह्मीं कोणत्या गोष्टी प्राणांतसमय आला तरी करूं नये तें सांगतों: तुह्मीं कोणत्याही प्राण्याची हत्या करूं नका. जें तुमचें नव्हे त्याचा अपहार करूं नका. असत्य भाषण करूं नका. मद्यपान करूं नका. व्यभिचार करूं नका. हे पांच नियम मी तुह्मांस घालून देत आहें. जे कोणी माझ्या धर्माची दीक्षा धारण करून माझ्या संघांत येतात, त्यांनीं हे पांच नियम अवश्य पाळिले पाहिजेत. ह्याशिवाय आणखी तीन गोष्टींसंबंधानें मी तुह्मांस निषेध करितों. त्या गोष्टी अशा कीं, तुह्मीं रात्रीस अन्नसेवन करूं नका. पुष्पमाला किंवा सुगंधी द्रव्यें हीं अंगावर घालूं नका. मृदु शय्यांवर निजूं नका; तर जमिनीवर चटाया हांतरून त्यांवर निजत जा. आणखी असें कीं, जो कोणी विशेष धर्मशील असेल त्यानें उपवसथाचा दिवस पाळावा; आणि स्वसामर्थ्यानुरूप संघाची शुश्रूषा करून तो कायम राहील असें करावें.

आतां एकंदर बुद्धधर्मानुयायी जनांनीं पाळण्यासाठीं बुद्धानें दहा नियम घालून ठेविले आहेत. एके समयीं त्याला या प्रकरणीं कोणीं विचारिल्यावरून तो ह्मणाला: "प्राणिमात्राच्या सर्व कृति दहा गोष्टींमुळें वाईट ठरतात. ह्या दहा गोष्टी त्यांनीं टाळल्या तर त्यांच्या सर्व कृति